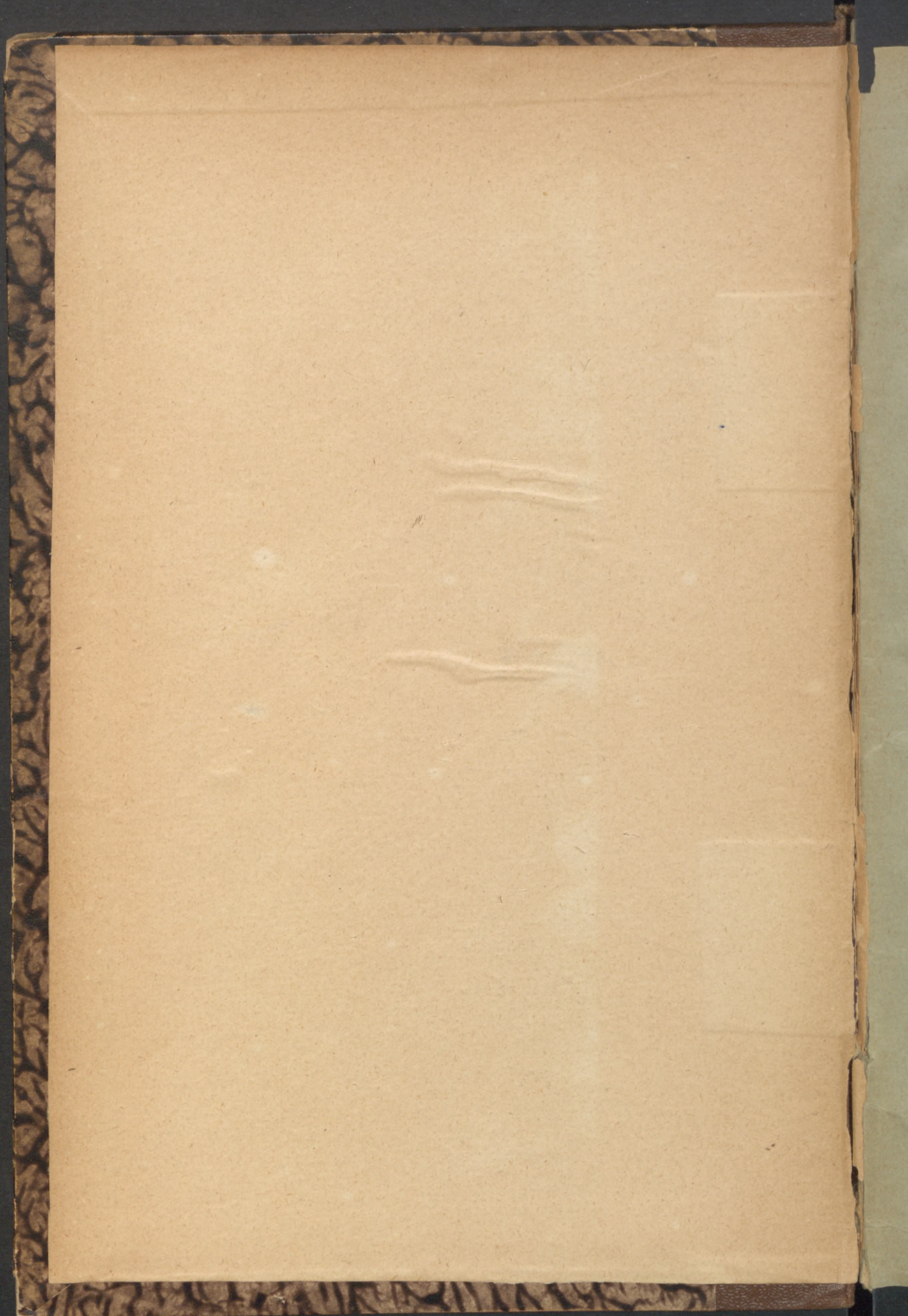

237918

F. A. HILLEBRANDT

1719—1797.

(VÁZLAT)

ÍRTA

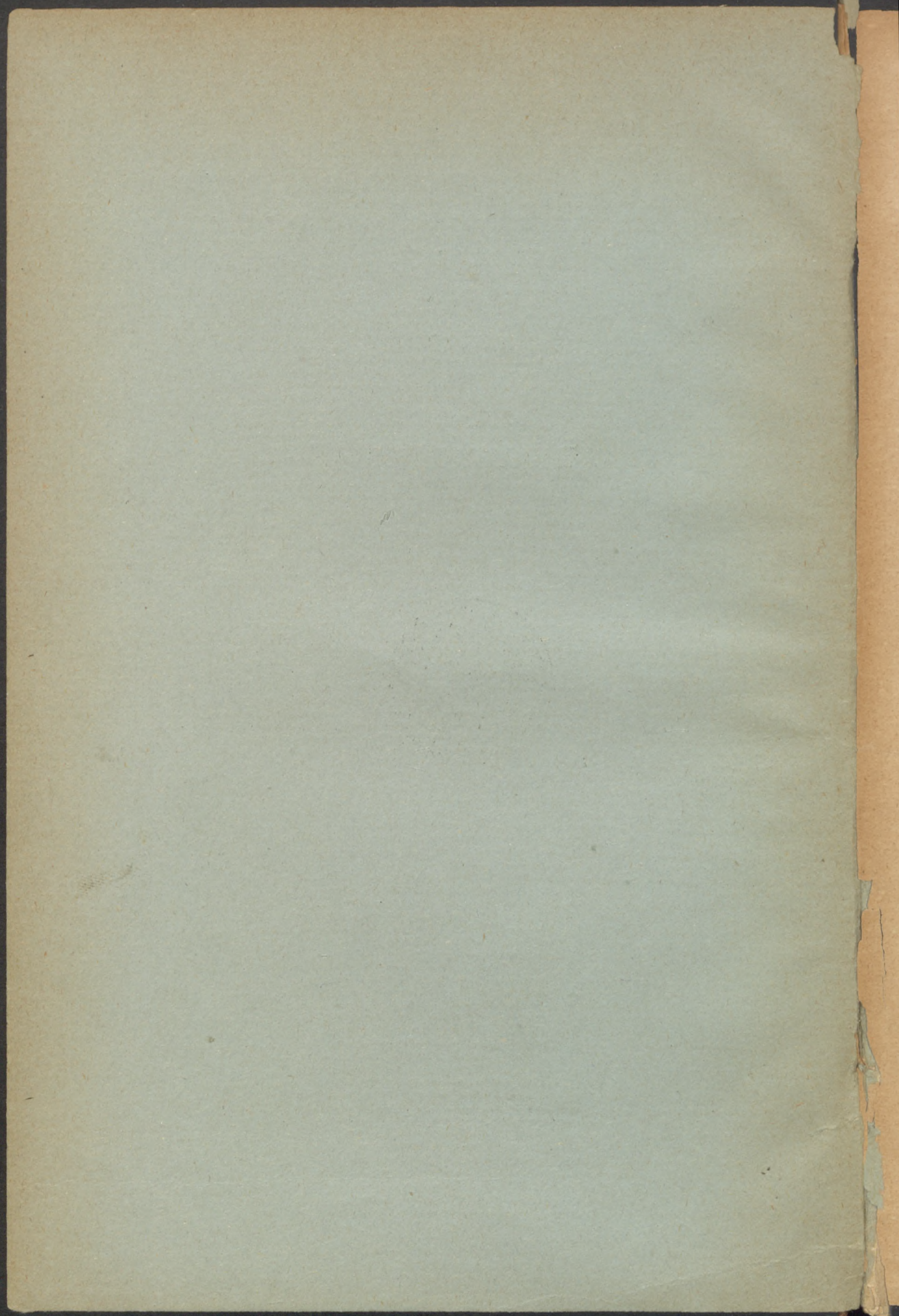
KAPOSSY JÁNOS

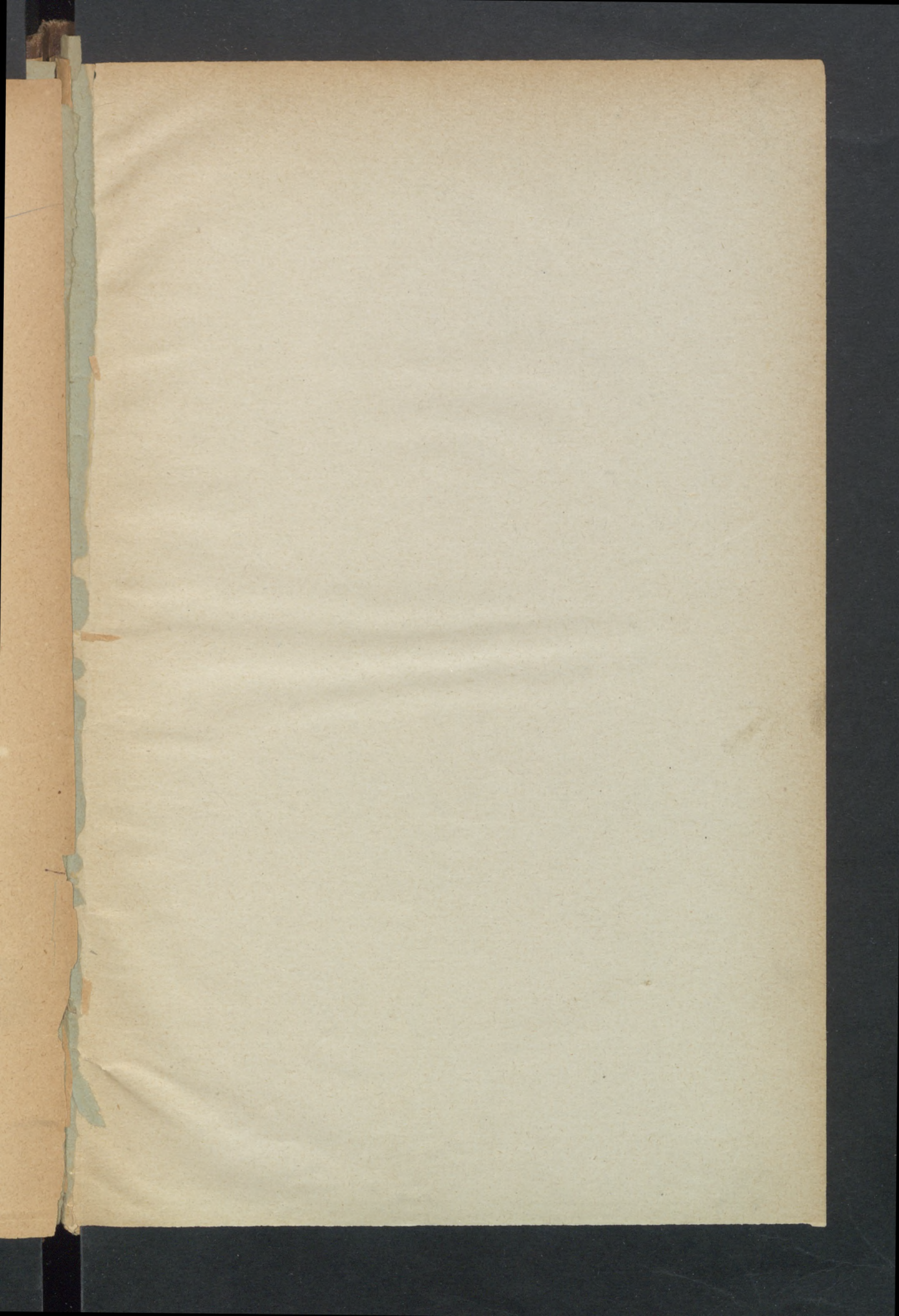
1924

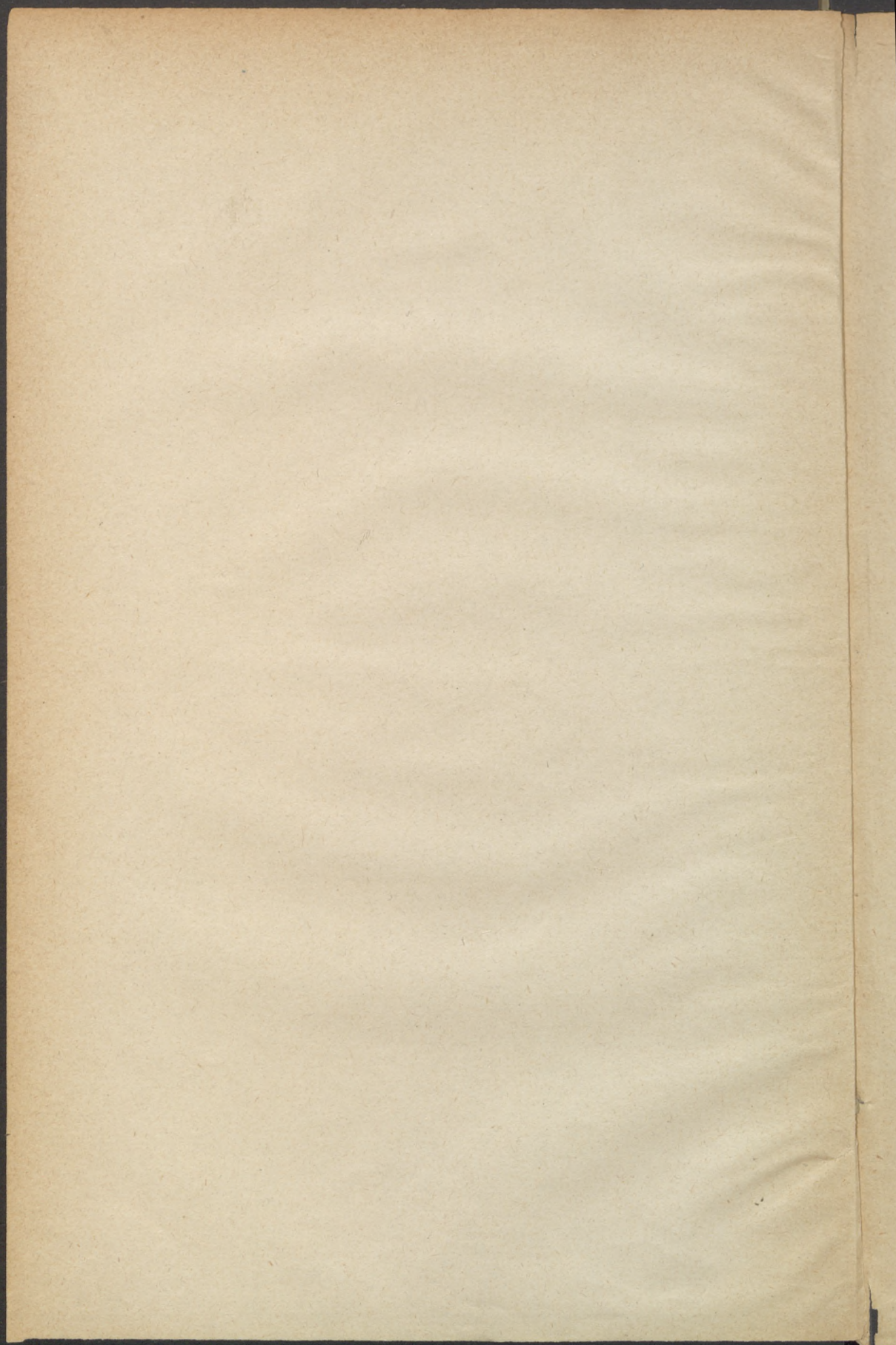
KIADJA A BUDAVÁRI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG

6

✓

F. A. HILLEBRANDT

1719—1797.

(VÁZLAT)

ÍRTA

KAPOSSY JÁNOS

1924

KIADJA A BUDAVÁRI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG

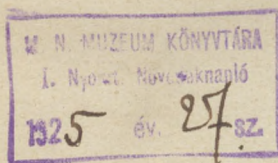
Art.
2161 iz

A budapesti kir. m. Pázmány Péter-Tudományegyetem
Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai.

V.

237918

MAGYAR TUDOMÁNYOS TARSULATOK SAJTÓVALLALATA RT. — SZABÓ T. ISTVAN.

A XVIII. század második felének jelentős osztrák mestere, nagyarányú építő tevékenységével e kor magyarországi építészetének szinte vezető egyénisége. Annak a bécsi művészgárdának tagja, amely a megelőző évszázad közepétől — tán a Carlonék-kal kezdve a sort — mind nagyobb rajokban jött át hazánkba s a sors különös játékaként éppen a birodalom országainak legmosztohábbikában, magyar földön, magyar mecénás szolgálatában alkotta művészetének legjelentősebb emlékeit. Előbb a magyar királyi udvari kamarának, majd a császári háznak legfőbb udvari építésze s a bécsi akadémia építészeti osztályának tanácsosa. Főurak és főpapok veszik igénybe szolgálatait; épít kincstári házakat és raktárakat, templomokat és palotákat egyaránt s közel félszázadot betöltő működése majdnem teljes egészében Magyarországra esik.

Annál meglepőbb, hogy neve és egyénisége mindmáig alig részesült kellő méltánylásban. Egyetlen számottevő tanulmány foglalkozik pozsonyi alkotásaival,¹ a többi csak apró adalék avagy sejtés, hozzávetés és találgatás, nem egyszer még — a neve körül is. Igaz, e részben a források sem egybehangzók. Önmaga következetesen Franz Anton Hillebrandt-nak írja magát, a hivatalos akták Hillebrand-nak mondják. Egykorú forrásokban Franz de Paula Hillebrandt néven szerepel, míg az újabb irodalom gyakran Johann Lukas Hildebranddal téveszti össze alakját.

Pályafutása, művészi fejlődése és későbbi sorsa nagy vonásokban közös a kor többi osztrák mesteréével. Ács-mester fia, Anton Erhard Martinelli a keresztapja s így már gyermekéveit műhelyben töltheti: családi kapcsolatok vonják fejledező hajlamait az építészet felé a művész-családok és -nemzedékek korában, amikor a művészet mesterségbeli része s az anyaggal való közvetlen kap-

¹ Anton Richard Franz: Wiener Baukünstler in Pressburg im Theresianischen Zeitalter. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes. Hg. von Max Dvořák. Bd. XIII. Wien, 1919. Beiblatt.

csolat, mint jól megtanult, becsületes alap, szinte örökséggép száll apáról fiúra. Korán kerül az akadémiára; a tanulóéveket hosszú külföldi vándorút követi, amelyen a német barokk-rokokó legnagyobb mesterének oldalán dolgozik. Mint a kor legtöbb osztrák építésze, „Architekt und Ingenieur“, építész és hadimérnök egy személyben s működését csakugyan katonai építkezések körül kezdi. Majd hivatalos állást vállal, magánosok számára dolgozik s végül az udvarnál jut a legmagasabb vezető polcra. Elismerés és kitüntetés jut osztályrészéül, míg él s alig másfél évszázad múlva tanácstalanul áll alkotásai előtt a mai szemlélő. A kutató munkáját pedig kétszeresen megnehezíti az a körülmény, hogy ez alkotások egyikét-másikát az idők folyamán átépítették — a legmonumentálisabbak maguk is átépítések —, néhány pedig a modern városrendezésnek esett áldozatul.

Alig vállalkozhatunk ma még arra, hogy a mester egyéniségét, művészi fejlődését megrajzoljuk s megjelöljük a közelebbi forrásokat, amelyekből sajátos művészete táplálkozott. Ehhez a hiteles emlékanyag pontos összeállítása és a levéltári források részletes feltárása szükséges. Itt csak a körvonalat adhatjuk, egybegyűjtve és megrostálva az eddigi irodalom elszórt adatait s kiegészítve újabb levéltári kutatásaink eredményeivel. A munka így — jól tudjuk — egyoldalú, hiszen a levéltári adatok csak a nyersanyagot szolgáltatják, amelyből az emlékekkel való azonosítás, stíluskritikai és fejlődéstörténeti vizsgálódások nyomán alakulhat ki egy művészegyéniség képe, jelentőségének és művészetének történeti és esztétikai megértése. Mindezt előkészületben lévő monografiánkban próbáljuk megkísérelni az egykorú, írott források, eredeti tervek és az emlékek feltárásával. Jelen tanulmányunkat pedig magunk sem tekintjük egyébnek, mint a munka előre bocsátott vázlatának s oly szilárd alapnak, amelyen a további részletkutatás elindulhat.¹

*

¹ Vázlatunk Hekler Antal professzor úr megbízása alapján — eredetileg német megfogalmazásban — a Thieme-Becker-féle lexikon XVII. kötete számára készült. A szerkesztőség némi félreértéséből azonban megkésve érkezett. Így tehát most önálló füzetben adjuk közre.

Franz Anton Hillebrandt, osztrák építész és hadimérnök, Bécsben született 1719 április 2-án. Atyja, Wolfgang Hillebrandt, polgári ácsmester volt s a század elején, 1700-ban költözött a felsőpfalzi Schwandorfból a császárvárosba. Szüleinek első gyermeke s a bécsi Schottenplébánia anyakönyvének tanúsága szerint a pesti Károlykaszárnya mestere: Anton Erhard Martinelli volt a keresztapja.

Művészi hajlandósága korán nyilatkozott: 1734 január 3-án került a bécsi akadémiára. Itt nyerte első rendszeres kiképzését, bár későbbi művészi fejlődésében sokkal jelentősebb tényező a császárváros egykorú nagy mestereinek hatása, különösen Johann Lukas Hildebrand művészete. Adatok híján ma még nem tudjuk, mikor és hogyan állhatott e nagy mesterrel közelebbi összeköttetésben. Némelyek családi kapcsolatokat is vélnek közöttük,¹ bár elegendő történeti bizonyíték nélkül. Annyi azonban tény, hogy legnagyobb szabású alkotásain is kimutatható Hildebrand művészetének kétségtelen hatása.

Akadémiai tanulmányainak végeztével, a harmincas évek vége felé, hosszabb külföldi útra ment. Életének erről a korszakáról s a következő 15 esztendőről legfontosabb forrásunk sajátkezűen írt pályázati kérvénye, amelyet 1757-ben nyújtott be a magyar királyi udvari kamarához a Johann Bapt. Martinelli halálával megüresedett építészeti állás elnyeréséért.² Eszerint beutazta Németalföldet s az egész német birodalmat s gondosan tanulmányozta a katonai és polgári építészetet („Militär- und Civil-Baukunst“) egyaránt. 1739—1740-ben Schönborn herceg szolgálatában állt, mint építési rajzoló, a würzburgi rezidencia lángezü mestere, Balthasar Neumann mellett.³ És ha az akadémiai évek alatt elméleti ismeretekre tett szert, ha utazásain sokat látott és tapasztalt, most Neumann oldalán alkalma nyílt az építészetet, a tervezés és

¹ Albert Ilg: Die Fischer von Erlach. I. Wien 1895. S. 465.

² M. kir. Országos Levéltár, Cam. Hung, Literae ad Cameram. exaratae, Series III. Fasc. 71. 1770—1772. U. — Egész terjedelmében közli: A. R. Franz: id. m. 25. s köv. II.

³ V. ö. Felix Mader: Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern Bd. III. Unterfranken. XII. Stadt Würzburg. München 1915. S. 414 Anm.

kivitel munkáját gyakorlatilag is elsajátítani. Neumannnal egyebütt is dolgozott, hiszen majd három esztendő töl- tött oldalán: művészete újabb, mélyebb s nem kevésbé maradandó nyomokat hagyott az ifjú fejlődésében. S míg kortársa, Hefele Menyhért, a felépítésben lappangó klasz- szicisztikus elemeket hozta magával Würzburgból: Hille- brandt művészete a würzburgi rezidencia kényelmes, széles, festői elrendezésének s gazdag ornamentikájának a kor változott ízlésében való továbbfejlesztése és le- egyszerűsítése. A nagyvárad püspöki palota homlokzata Balthasar Neumann hagyományainak tán legkeletibb, bágyadt felcsillanása.

Hazatérve munkássága, mint a legtöbb egykorú „Architekt und Ingenieur“-é, restaurálási munkálatokkal s kész épületek utólagos felvételével kezdődik. 1741-ben, hogy bizonyosságát adja hazafias szolgálatkészségének, („zu Bezeigung seines wahr-patriotischen Diensteyfers“ — mondja a kérvényben) önként jelentkezik a bécsi erődök restaurálási munkálataihoz; 1742-ben már Ravensburg vár erődítésénél alkalmazták. 1745-ben Jadot de Ville Issey császári építész számára elkészíti a bécsi Burg felmérését és utólagos rajzait, 1748-ban a holicai császári uradalom mappáit. Ettől az időtől kezdődik magánosok szolgálatában kifejtett építő tevékenysége. Eddig ismert első önálló alkotása a gróf Ulfeld főudvarmester számára épített bécsi palota, melynek építése az ötvenes évek első felére tehető. Már 1757-ben viseli a Salm hercegi udvari építész címet, e mecénás számára kifejtett építő működése azonban közelebbről ma még ismeretlen.¹

1757 július 30-án adja be kérvényét a magyar királyi udvari kamara elnökéhez, gróf Grassalkovich Antalhoz, amelyben a megüresedett építész állásra leendő kinevezé- sért folyamodik. Mellékeli Ulfeld grófnak 1757 július 4-én kelt ajánlólevelét, aki melegen pártfogolja. A döntés így meg- lepően gyors: 1757 augusztus 4-én kapja megbízatását, egyelőre állandó fizetés nélkül, időről-időre megállapí-

¹ „Der kön. Hung. Hofkammer und des regierenden Fürsten zu Salm, Herzogen zu Hogstraten Architect und Ingenieur.“ — Így jegy- zik be első gyermekének születésekor, 1757 október 10-én a bécsi Szent István-plébánia anyakönyvébe. V. ö. A. R. Franz: id. m. 27. l.

randó napidíjjal;¹ végleges kinevezési okmánya csak öt év múlva, 1762 október 29-én kelt.² Évi 400 forint fizetését a kamara visszamenőleg 1761 október 1-től folyósítja, 1764-ben pedig 1000 forintra emeli.³ Állását későbbi udvari szolgálatai idején is, haláláig viseli, 1766-tól kezdve évi 1600 forinttal.

Ezzel kezdetét veszi Hillebrandt széleskörű, majd negyven esztendőig betöltő építő tevékenysége Magyarországon. Mint a magyar királyi udvari kamara legfőbb építész, vezetője lesz jóformán minden nagyobb állami és kincstári építkezésnek; terveket, költségvetéseket készít vagy legalább ellenőrzi és felülvizsgálja e munkákat, építőmestereket foglalkoztat, hivatalos szemleútakra jár és részletes szakjelentéseket ír, részt vesz a pozsonyi és budai királyi várak építésében s nagyarányú hivatali elfoglaltsága mellett főpapi és főúri mecénások számára is dolgozik. A hivatalbalépését követő évtizedekben az ősi koronázóváros nagyarányú építkezések színtere s ez építkezések a mai városkép kialakulásának is jelentős tényezői. Pozsonyban székelnek a rendi főkormányiszékek, a kamara és a helytartótanács, itt laknak Esztergom eleste óta az ország primásai. E hivatalok s az országgyűlések odagyűjtik főurainkat, kik a hatvanas években egymásután építtetik — ha nem is bécsi méreteken és pompával — palotáikat, városi házaikat. Ez építkezésekben Hillebrandtnak kétségtelenül nagy szerep jutott. Az eddigi kutatás többkevesebb valószínűséggel neki tulajdonítja a Grassalkovich- (1760), Apponyi- (1761) és Nyári-palota (1765) építését s bizonyos stílusjegyzésekből következően az Esterházy- (1762), Szécsén-Lamberg- (1754—62) és Wachtler- (1775—81) palotákat is, valamint a Szilágyi Dezső utca egy tetszetős külsejű, amazokkal sokban egyező stílusú városi házát (33. szám). Csakhogy e megállapítások egyelőre pusztán hagyományon s bizonytalan stílusbeli következtetéseken épülnek: elegendő történeti bizo-

¹ M. kir. Országos Levéltár, Cam. Hung. Exped. Camerales 1757 augusztus 4. D. 1. — V. ö.: u. ott augusztus 4. P. 3.

² Ugyanott 1762 október 29. D. 1. Decret für den neuernannten Cameral-Architecten Hillebrand.

³ Ugyanott 1764 szeptember 7. O. 11.

nyíték, egykorú írott forrás mindeddig egyetlen épületre vonatkozólag sem került napfényre. Maguk a stílus-kritikai egybevetések pedig csak akkor lehetnek bizonyító erejűek, ha az összehasonlításnak kétségtelen hitelű alkotás szolgál alapul. Ilyen lehet a mesternek egy 1761-ből való kisebb igényű tervrajza, amelyet a tályai szőlőben építendő kertilak s prэшáz számára készített.¹ A művészi elgondolás egészében s a felépítés formai elemeiben mutatkozó feltűnő stílusrokonság a pozsonyi Szécsén-Lamberg- és Nyári-palotákra vonatkozó mestermegállapítást erősen alátámoogatja. (1. tábla.)

A pozsonyi Grassalkovich-palotából következően hajlandók egyesek Hillebrandtban látni a gödöllői kastély építőjét² s ezzel az ú. n. „Grassalkovich-stílus“-nak, XVIII. századi palotaépítészetünk egy sajátos típusának megteremtőjét is. Kissé merész hozzávetés, melyet nem támogatnak eléggé történeti és chronológiai bizonyítékok sem. Hiszen a gödöllői kastély tervezése a 40-es évek első felére, az építés megkezdése 1744-re esik,³ amikor Hillebrandt a pályakezdés nehézségeivel küzd Bécsben, ifjan és névtelenül, s alig tehető fel, hogy a hatalmas főúr hozzá fordult volna tervekért. A kamarához benyújtott kérvényében pedig egy szóval sem emlékezik meg Grassalkovich szolgálatában kifejtett korábbi működéséről, habár részletesen felsorolja, hol és mit dolgozott az ötvenes évek közepéig. Igaz, hogy egy 1771 augusztus 17-én kelt levelében, melyet a „birodalmi gróf“-hoz, valószínűleg magához Grassalkovich kamaraelnökhöz intéz, „Ihro K. K. Lust-Schlösser und der K. Hung. Hof Cammer Hof Architect und Ingenieur“-nek mondja magát;⁴ ez azonban önmagában vajmi kevés bizonyíték. A kérdés

¹ „Domus Vinaria Talyensis.“ Sználva nincs, de a rajz- és írás-típus kétségtelenné teszi a mester szerzőségét. Dátuma: „Wienn ddo 29-ten May 761“, — A gróf Khuen-Héderváry-család birtokában őrzött Grassalkovich-levéltár tervrajz-gyűjteményében.

² V. ö. *Ortvay Tivadar*: Pozsony város utcái és terei. Pozsony 1905. 137. l.

³ V. ö. *Odobenyák Nep. János*: Gödöllő hajdan és most. Budapest 1875. 41. s köv. ll.

⁴ Cam. Hung. *Delineationes Aedilium* fasc. 1. No. 14. melléklete.

tisztázásában s a pozsonyi paloták közelebbi meghatározásában a jövő kutatásra még nagy feladat vár.

Hasonló bizonytalansággal küzd a kutatás Hillebrandt egyéb pozsonyi alkotásai előtt is. Írott forrásokkal ma még nem bizonyítható, bár valószínű, hogy igénybe vette szolgálatait a város is az ú. n. vízi-kaszárnya építésénél (1759—63). valamint Barkóczy Ferenc hercegprímás (1761—65), a primási nyári palota, a későbbi helyőrségi kórház átépítésében. A primás szolgálatában kimutathatólag is dolgozott: 1762-ben készített terveket az esztergomi várnak és katonai épületeknek primási rezidenciává leendő átépítéséhez, amelyből azonban Barkóczy közbejött halála miatt vajmi kevés került kiviteltre.¹ 1770-ben a nagyszombati egyetem átépítési munkálatait vezeti; tervei szerint épül az orvosi fakultás új szárnya.² Ezeknél a munkálatoknál alkalmazza először építési felügyelőül Lorenz Landert, a későbbi másodépítésszt, vállalkozója s terveinek kivitelezője pedig Georg Karl Zillack pozsonyi építőmester (bürgerl. Baumeister).

Egyidejűleg udvari építkezések is foglalkoztatják. 1760—65. évekre esik a pozsonyi vár átépítése, a 60-as évek második felére az ú. n. Mária Terézia-szárny (keleti szárny) kiépítése. Hillebrandt neve fel-felbukkan e munkával kapcsolatban³ a kivitelező építésszel, Franz Karl Römisch kamarai építőmesterrel (Kameralmaurermeister vagy Baumeister) együtt, bár adatok híján ma még nem látható világosan, vajjon a tervek tőle valók-e, avagy Pacassi udvari főépítéssztől. De hogy az építkezés legfőbb irányítása Hillebrandt kezében volt, bizonyítja a kamara rendelkezése is, amely 1766-ban azzal a meghagyással emeli fizetését évi 1600 forintra, hogy a pozsonyi vár építési munkálatait évenként négyszer, a

¹ V. ö. Balogh Jolán: A hercegprímások építkezései Esztergomban. Napkelet 1924. 304. l. — V. ö. Cam. Hung. Literae Praesidis Grassalkovich 1865. jún. 22. és m. kir. udvari kancellária: Orig. Ref. 1765. No. 333.

² M. kir. udv. kancellária: Acta particularia 1771. No. 551.

³ Cam. Hung. Literae Praesidis Grassalkovich 1767. augusztus 3. melléklete,

budai királyi palotáét legalább egyszer személyesen vizsgálja felül.¹

Ez utóbbi építésében való részvétele a mai kutatások világánál 1765-ig vihető vissza. Bár a királyi palota alapkövét még 1749 május 13-án tették le, a munkálatok a közbejött háborúk miatt csak a 60-as évek vége felé folytak nagyobb arányokban. Az építkezés legfőbb művészi irányítója ez időben már Hillebrandt, de nem József, mint az irodalom véli,² hanem Franz Anton, a kamara udvari építésze. 1766-ban részletes kimutatást terjeszt be Grassalkovich-hoz az építkezés körül felmerült apróbb kiadásairól, útköltségeiről és kiterjedt levelezéséről.³ 1767-ben egy év alatt akarja az építkezést befejezni, ha a kincstár havi 3000 forintot bocsát rendelkezésére.⁴ Ugyanezen évben s a rákövetkezőben a Zsigmond-kápolna építése foglalkoztatja s Albert szász-tescheni herceg, kir. helytartó parancsára elkészíti a királyi palota kertjének terveit.⁵ 1770-ről valók a palotának szignált alaprajz-tervei — valószínűleg inkább utólagos felvételek⁶ (4—5. tábla) — 1771-ből a várkápolnához építendő préposti lak terep-vázlatai,⁷ amely a kamara egy 1772-ben kelt utasítása szerint csakugyan „iuxta inviationem Architecti Hillebrandt” volna mielőbb befejezendő.⁸ 1777—78-ban a Zsigmond-kápolnához csatlakozó s az Ybl-Hauszmann-féle átépítés alkalmával lebontásra került Szent Jobb-kápolna épült tervei szerint és legfőbb irányítása mellett, amelyhez a királynő 1777-ben a munka megkezdésére 4000

¹ Cam. Hung. Exped. Camerales 1766 dec. 5. O. 6. — V. ö. *Litterae Praesidis Grassalkovich* 1766 dec. 2. és 1767 febr. 12.

² V. ö.: *Pasteiner Gyula*: Az építés Budapesten. Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Magyarország III. Budapest. 1893. 102. l.

³ Másolata: Cam. Hung. Acta post Praesid. Grassalkovich reman. Fasc. 23. No. 88.

⁴ V. ö.: *Lehmann Ferenc*: A budai királyi paloták a legrégibb időktől a mai napig. Budapest, évsz. nélkül. 33. lap.

⁵ Cam. Hung. Acta post Praesid. Grassalkovich reman. Fasc. 23. No. 76.

⁶ A Grassalkovich-levéltár tervrajz-gyűjteményében.

⁷ Cam. Hung. Delineationes Aedilium Fasc. 1. No. 14.

⁸ U. ott: Exped. Cam. 1772. április 30. A. 24.

forintot engedélyezett.¹ 1778 március 11-én kelt részletes költségvetése 21.464⁵ forintról szól.² S amint 1777-ben a nagyszombati egyetemet a királynő rendeletére a budai királyi palotába helyezik át, bizonyos átépítési munkálatok s a csillagvizsgáló torony kiépítése ismét Hillebrandtra maradnak.³ Így — bár az eredeti tervek kérdését s főként a nagy Johann Bernhard Fischer von Erlach és Johann Lukas Hildebrandt állítólagos szerepét a kutatás még nem tisztázta véglegesen — valószínűnek látszik, hogy Mária Terézia királyi palotája, úgy amint a XIX. század közepéig fennállott, majdnem teljes egészében Franz Anton Hillebrandt alkotásának tekintendő.

Ugyanerre a két évtizedre esik Hillebrandt másik monumentális vállalkozása Magyarországon: a nagyvárad székesegyháznak és püspöki palotának évtizedekig húzódó kiépítése. A székesegyház építése még 1751-ben vette kezdetét Giovanni Battista Ricca, olasz építész, tervei szerint, de a munkálatok legfőbb irányítása már tíz év múlva Hillebrandt kezébe került. Egy 1761-re szóló költségelőirányzat a mester részére már évi 500 frt tiszteletdíjat s 24 frt útiátalányt állít be.⁴ Ugyanekkor küldhette Nagyváradra az építkezés állandó helyszíni vezetőjéül s a tervek kivitelező mesteréül Johann Michael Neumann bécsi építészt, aki ettől kezdve majd húsz éven át irányítja a munkálatokat évi 300 frttal. A 60-as évek végéig azonban vajmi kevés történik, hiszen maga a püspök, br. Patachich Ádám, sem nagyon lelkesedik az olasz építész eredeti terveinek barokk szertelenségeiért. A leegyszerűsítés munkája, egyes részletek megoldása és módosítása Hillebrandtra marad. Tervei, amelyekre az írott források hivatkoznak, 1769-ből valók.⁵ Ez évben maga a

¹ Cam. Hung. Aedificialia 1777 September No. 807. Hillebrandt beadványán a királynő s. k. széljegyzete: „Graf Ördödy solle ihme indessen 4000 f. anweisen.“ — V. ö. A. IIg.: id. m. 708. l.

² Másolata: m. kir. udv. kancellária 1778. No. 2724.

³ U. ott: 1777. No. 2439. és 2895.

⁴ U. ott: Orig. Ref. 1769. No. 165. 179. tétele.

⁵ Helytartótanácsi osztály: Fundationalia 1769. Lad. D. fasc. 31. No. 2980. — V. ö.: m. kir. udv. kancellária 1770. No. 5607. — U. ott Hillebrandt részletes jelentései az építkezésről. — A tervek ma még ismeretlenek: valószínűleg a nagyvárad püspöki levéltárban lappanganak.

felség nyúl az építkezés irányításába s leküldi a mestert a királyi biztossal, Koller János kamarai tanácsossal Nagyváradra, hogy vizsgálják felül a munkálatokat. A nyers falak már tető alatt állnak, de a külső struktúra, a díszítés és tagolás megoldásra vár. Ehhez készít Hillebrandt új vázlatokat. Munkája alig érinthette magát a legfőbb építészeti feladatot, a téralkotást, legfeljebb az oldalkápolnákat módosíthatta, de a homlokzat mai megoldása — amennyire az átalakítást az építészeti lehetőségek megengedték — már az ő szellemében fogant. Új ablakokat töretett, átépítette a fürkéket s elhagyta a főbejáratnak mozgalmas plasztikáját, a tornyok között az előtérbe dagadó, lépcsőzetét és szabadon álló oszlopait. 1778 szeptember 2-án kelt jelentése, amelyben az átalakítási munkálatokról részletesen beszámol a felségnek, a kor változott ízlésének s az egyén művészi felfogásának önvallo másszerű rajza.¹

A püspöki palota építésében még több része van. Giovanni Battista Ricca eredeti terveit, főként a homlokzatot, túlságosan díszesnek és pazarnak, kivitelét költségesnek találják. Nagyvárad kiküldetése idején a mester megtervezi az épülőfélben levő palota új homlokzatát, amely mai alakjában csakugyan sok rokonvonást mutat Hillebrandt egyéb alkotásaival. Hatalmas, kétemeletes palota, U-alakban hátranyúló szárnyakkal; homlokzata 25 ablaktengelyes közép- és sarokrisalite-okkal. Az enyhén előreugró középső risalite — hatalmas, félköríves, ballusztrádos ablakokkal s felettük kisebb ovális ablakszemekkel — gazdagabb kiképzésű; háromszögű, címeres oromfal koronázza s pavillonszerű Mansard-tető fedi. A homlokzat két szárnyát a rustica-szerű, sávosan tagolt földszinten nyugvó s két emeletet egybefoglaló egyszerű lisenák, a risalite-okat díszes ion pilaszterek tagolják. Az ornamentika, főként az ablakokat koronázó párkányok kiképzése, a würzburgi rezidenciára emlékeztet. Mindeme stílusbeli sajátágok tipikus elemei Hillebrandt művészetének. Tervei — sajnos — mindmáig nem kerültek napfényre; a 2—3. táblán közölt alaprajzok, amelyek a rajztechnikából s

¹ M. kir. üdv. kancellária 1778. No. 4773. és 1779. No. 1726.

írástípusból következtetve szignatura nélkül is kétségtelen hitelűeknek bizonyulnak, inkább utólagos felvételeknek tekinthetők.¹ De hogy a palota építését Hillebrandt módosításai szerint folytatták, éppúgy, mint a székesegyházét, későbbi írott források is bizonyítják. „Quod porro aedificia in episcopatu hoc erigenda concernit, et quidem structuram ecclesiae et residentiae episcopalis — írja a királynő 1771 március 20-án kelt legfelsőbb rendeletében — hae interea etiam juxta modificationes per architectum nostrum cameralem Hillebrand factas . . . ultro continuanda venient.“²

E két nagyszabású alkotáshoz harmadikul csatlakozik a szeminárium kisebb igényű épülete, amelynek sajátkezűen aláírt, hiteles tervrajzai hasonlóképp 1769-ből valók.³ Az építkezések teljes befejezése 1779-ig húzódik.

Ez időben Hillebrandt már udvari szolgálatban áll. 1772 október 31-én kelt császári rendelet a bécsi Hofbauamt élére szólítja, ahol mint udvari főépítész, Pacassi utóda, 1773 március 11-én az akadémia építészeti osztályának tanácsosa,⁴ s röviddel utána „k. k. wirkl. Rat“ lesz. A magyar kamaránál viselt állását azonban továbbra is megtartja, mint „Dirigierender Hungarischer Architect und Ingenieur“, de Bécsből irányítja az építkezéseket. A pozsonyi építészeti hivatal élére másodépítész kerül, előbb 1776—1782 Lorenz Lander, majd 1783-ban Josef Tallherr, akik minden nagyobb vállalkozás tervét hozzá terjesztik fel elbírálás és utasítás végett. Így 1775—1777-ben az udvari főépítész legfelsőbb irányításával folynak Pozsony városrendezési munkálatai: a külvárosok beolvasztása, a vízárkok betemetése és szabályozása, a városkapuk lebontása, a koronázási domb és a dóm új feljárójának épí-

¹ M. kir. udvari kancellária: Orig. Ref. 1769. No. 165. mellékletei.

² U. ott: 1771. No. 1390.

³ U. ott: 1770. No. 5607. Aláírva: „ddo 18 July 1769. Hillebrandt m. p.“

⁴ „Kunstklassenrat der Architekturklasse“. V. ö.: Anton Weinkopf: Beschreibung der kaiserl. königl. Akademie der bildenden Künste. Wien, 1783. S. 23. — Carl von Lützow: Geschichte der kais. kön. Akademie der bildenden Künste. Wien, 1877. S. 59.

tése.¹ Ez utóbbit Lander tervezi, míg a szabályozási munkálatoknál Franz Grusz alsóausztriai mérnököt (N. O. Regierungs und Land Rechten Ingenieur) foglalkoztatja. 1773-ban építi hatvanezer forintnyi költséggel pozsonyi tevékenységének egyetlen aktaszerűen is hiteles emlékét, az 1908-ban lebontott kincstári magtárépületet. A királynőtől sajátkezűen jóváhagyott, eredeti tervrajzait ma az Országos Levéltár őrzi;² kivitelezőjüket Franz Karl Römisch kamarai építőmesterben látjuk. Ugyancsak Römisch végezhetette 1772-ben Hillebrandt tervei nyomán a J. B. Martinellitől emelt pozsonyi kamaraépület hátsó szárnyának kibővítési munkálatait is. 1774-ben a királynő rendeletére a székesfehérvári székesegyház főoltárának építése foglalkoztatja³ s valószínűleg tőle valók az 1776-ban emelt s 1870-ben lebontott pozsonyi koronázó-domb tervei is.

1776-ban lépnek Hohenberg és Canevale a Hofbauamt szolgálatába. Ez alkalommal külön rendelet szabályozza Hillebrandt munkakörét a császárvárosban, amely szerint csak a belváros udvari épületei tartoznak felügyelete alá.⁴ Részt vesz a Hofburg restaurálási munkálataiban, de neve kisebb igényű vállalkozásoknál is fel-felbukkan, mint legfőbb irányítóé. 1774–76-ban ő vezeti a Szentháromság-émlék restaurálását,⁵ 1781-ben elébe ter-

¹ M. kir. udv. kancellária: 1777. Nr. 2670. és kapcsolatai. Hillebrandt s. k. jelentéséből a koronázó-dombra vonatkozólag is nyerünk némi közelebbi adatot: „Ich habe . . . nach meiner geringer Einsicht, da allerhöchst bewilliget wurdte, den Königsberg mittels anschüttigung des graben bey den gewesten Fischer-thur zu erbauen . . .“ stb.

² Cam. Hung. Delineationes Aedilium. Fasc. 1. Nr. 46. — V. ö.: M. kir. udv. kancellária: 1773. No. 5050. és 6193. — Az egyik tervrajz — homlokzat, oldalnézet, alaprajz és keresztmetszet képe egy lapon —, amely nyilván a kivitelező pallér részére készült tájékoztatóul és rajztechnikában is eltér Hillebrandt sajátkezűen aláírt rajzaitól, Römisch-től való. Aláírása: „Frantz Carl Römisch m. p. Cameral Bau Meister.“

³ Cam. Hung. Aedificalia 1774. márc. No. 128. és Prot. Aedif. 1774. márc. 4. Session 17. Extra No.

⁴ Staatsarchiv. Wien, Hofbauamts-Akten 1776. No. 76.

⁵ V. ö.: E. Tietze-Conrat: Die Restaurierung der hl. Dreifaltigkeitssäule in Wien in den Jahren 1775–76. — Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Zentralkommission. Bd. II. Wien, 1908. Beiblatt Sp. 25. ff.

jesztik elbírálás végett a bécsi „Stefansplatz“-nak Josef Meisl és Adalbert Hild építészekről készített szabályozási terveit.¹ Legfontosabb bécsi építkezéseinek egyike a jezsuita rendház átépítése (am Hof) a haditanács palotájává. (1775.) 1781-ben terveket készít a császári Burg üvegházaihoz egyszerű, klasszicisztikus formákban, a bástyára támaszkodó elrendezésben, amelyek azonban nem kerülnek kivitelre.² Pénzügyi nehézségek akadályozzák a 6—7. táblán közölt terveinek kivitelét is, amelyeket még 1778—79-ben készített báró Schwarzer Lajos nyitrai nagyprépost palotája számára. Szignálva nincsenek, de a feliratok írástípusa és a tervekhez csatolt kísérő jegyzékek kétségtelenné teszik a mester szerzőségét.³

1783 július 14-én a császár az újonnan felállított legfőbb udvari építészeti igazgatóság (Allgemeine Ober-Hofbau-Direktion) egyik assessorává nevezi ki⁴ s mint ilyen, legfőbb irányítója lesz az összmonarchia udvari és kincstári építkezéseinek. Még ugyanezen évben a bécsi magyar kancellária átalakítása, a mellette levő egykori Trautsohn-palotának az erdélyi kancellária céljaira leendő átépítése s a két palota homlokzatának egységes megoldása foglalkoztatja⁵ (a mai Bankgasse-i követségi palota); Brünmben pedig az augustinusok kolostorát építi át hivatali helyiségekké.⁶ Talán erre az időre, avagy a megelőző évekre tehető a morvaországi klosterbrucki kolostor kiépítése is, melyben csak a művészi vezetés Hillebrandté, a tervek korábban készültek s idegen mestertől valók.

Széleskörű elfoglaltság, sok körültekintést igénylő

¹ V. ö.: Hans Tietze: Stadtregulierungsfragen im alten Wien. Kunstgeschichtl. Jahrb. Bd. III. Wien, 1909. Beiblatt Sp. 151. ff.

² V. ö.: Österreichische Kunsttopographie Bd. XIV. Wien, 1914. S. 322. — A terv közölve u. o. S. 321. Abb. 335.

³ M. kir. udv. kancellária 1779. No. 999. — Az első terv dátuma magán a rajzon: „ddo 22-ten December 779“ — téves. A hozzátartozó „Spezifikation“ szerint: 1778 dec. 22. A második, egyszerűbb terv 1779 febr. 12-ről való.

⁴ Saatsarchiv, Wien. Hofbauamts-Akten 1783. Juli No. 64.

⁵ V. ö.: Takáts Sándor: A magyar és az erdélyi udvari kancelláriák palotái Bécsben. Századok, 1906. 803. l.

⁶ V. ö.: August Prokop: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. Bd. IV. Wien, 1904. Sp. 1090.

munka vár a mesterre II. József intézkedései nyomán a következő esztendőben: 1784-ben. Az egyetem a budai királyi várból Pestre kerül át, a rendi főkormányshékek és hivatalok Pozsonyból Budára költöznek. Mindezek elhelyezése Hillebrandtra marad. Új építkezésekre alig került sor: a császár az eltörölt szerzetesrendek kolostorait jelölte ki e célra s legfeljebb egy-egy szárny vagy emelet hozzátoldását engedélyezte. Az átalakítási munkálatokhoz Hillebrandt egész sor tervet dolgoz ki. A pesti pálos- és klarissza-kolostor átalakítása központi szemináriummá, a Curia, a franciskánus-kolostor és a „Causarum-Regalium-Direktoratus” palotájának átépítése az egyetem céljaira,¹ a budavári klarissza-kolostoré a hétszemélyes tábla és levéltár részére s az udvari frontján emelt országház palotájának felépítése² (ma: Országház-u. 28., a régi Országos Levéltár) mind a mester tervei szerint és legfelsőbb irányítása mellett történik. Ez utóbbi építkezésekhez küldi le Bécsből a munkálatok helyszíni vezetőjéül fiát, H. Józsefet, a Hofbauamt építési rajzolóját.³ Az egyetemi épületek emlékét ma már csak írott források s a XIX. század elejéről fennmaradt képek őrzik, a régi országház palotája ma is fennálló emléke a jozefinista idők szellemének s a mester Louis XVI.-be hajló stílus-korszakának. Előzőjét s legközelebbi rokonát a nyitrai nagypréposti palota tervrajzaiban látjuk.

Hasonló építkezések, kincstári átalakítási munkálatok ismételtén Pestre és Budára szólítják a mestert még 1789 folyamán is. Ettől kezdve, életének utolsó évtizedéből, egyre gyérülnek a róla szóló adatok. Működésének eddig ismert legutolsó emlékét, a pesti német színház és vigadó terveit pedig már Hild János számára foglalta le az újabb kutatás. Így is jelentek meg a tervrajzok — 1806-ból keltezve — *A Ház* negyedik évfolyamában.⁴

¹ M. kir. udv. kancellária: 1784. No. 574, 1463, 2640, 4909 és 5096.

² Hillebrandt s. k. jelentése 1784 aug. 2-ről: m. kir. udvari kancellária: 1784, No. 9264.

³ M. kir. udvari kancellária: 1784. No. 1077 és 2128.

⁴ A tervek Budapest Székesfőváros Levéltárában: Verschönerungsarchiv No. 1. jelzet alatt. Közölve: *A Ház* IV. évf. Budapest, 1911. 104—108. l. — V. ö. helyesen: Kádár Jolán: A pesti és budai német színház története 1812—187. Budapest, 1923. 6. l.

A felületesen készült s nagy avatatlanságra valló meghatározás helyesbítésre szorul. Semmi okunk arra, hogy a 8. táblán közölt, sajátkezűen aláírt tervet elvitassuk a mestertől, amely a felépítésnek klasszicisztikus elemeivel művészi fejlődésének utolsó állomását jelzi számunkra. Meggyőzően bizonyítja, hogy a mester önmagában élte át a XVIII. század második felének minden stílusváltását; művészete aggkorában sem merevedett régi, megszokott formáiba, de tudott a 70-es—80-as évek egyszerű, Louis XVI. formái után a kibontakozó klasszicizmus szellemében újat, gazdagabbat adni. Tervei nem kerültek kiviteltre; egy hozzájuk tartozó kimutatásból következtetve minden valószínűség szerint 1792-ből valók.

Az utolsó esztendőkről ma még nincsenek adataink: az egyetlen hiteles adat haláláról szól. Az agg mester 1797 január 25-én húnyt el Bécsben, 77 éves korában.

*

Hillebrandt művészete tán legtisztább képviselője az osztrák Louis XVI.-nek, a Mária Terézia- és József-korszak stílusának: félszázadot betöltő építő tevékenysége fejlődéstörténeti szempontból szükségképeni átmenetet ad Johann Lukas Hildebrandtól Hohenberghez. E két név határozza meg helyét — mint kiindulás és megérkezés — a XVIII. századi osztrák építészet történetében. Művészi fejlődése három forrásból táplálkozik. Johann Lukas Hildebrand hatása tán a budai királyi palota felépítésében jelentkezik legerősebben, bár félreismerhetetlenül kimutatható a Nyári-palota lépcsőházán is, amelynek naturalisztikus korlátai a Mirabell-kastély festői lépcsőházát idézik emlékünkből. Legtöbbet merített azonban Balthasar Neumann művészetéből. A primási nyári palota és a nagyvárad püspöki rezidencia felépítésében, a Mansard-tetővel fedett középső risalite gazdagabb kiképzésében, az ornamentikában s különösen az ablakot koronázó párkányok formáiban würzburgi motívumok térnek vissza, bár erősen leegyszerűsítve. A formák leegyszerűsítése s a kor változott ízlésében való megoldása a francia Louis XVI. hatására vezethető vissza, s főként a 70-es évek alkotásain jelentkezik. Jellemző emlékei a pozsonyi magtárépület, a budai ország-

ház és a nyitrai nagypréposti palota tervei. A 80-as években s fejlődése utolsó korszakában stílusa klasszicisztikus formáig jut.

Nem tartozik a mester a XVIII. század legnagyobbjai közé. Alkotásaiból hiányzik a nagy mesterek kivételes adománya: a teremtő szellem magával ragadó ereje s az alkotó képzelet gazdagsága; egyéniségében s fennmaradt rajzaiban több a mérnöki pedantéria, mint a művészi genialitás. De nagy hagyományok, alapos iskolázottság s jóízű vezérlik munkáját: széleskörű tevékenysége és irányító tekintélye a klasszicizmusba áthajló korszak osztrák művészetének így is jelentős és jellemző képviselőjévé avatják.

*C. Hillebrandt
 A. P. E. Hillebrandt
 osztrák építész.*

IRODALOM. — LITERATUR.

Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778.

Címlapján a pozsonyi koronázó-domb képe.

J. v. Kurzböck: Neueste Beschreibung aller Merkwürdigkeiten Wiens. Wien, 1779. S. 204.

Anton Weinkopf: Beschreibung der kaiserl. königl. Akademie der bildenden Künste. Wien, 1783. S. 23.

Friedrich Nicolai: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Bd. VI. Berlin und Stettin. 1785. S. 341.

Neki tulajdonítja 1753-ból a pozsonyi kamara palotáját.

Hof- und Staats-Schematismus der röm. kaiserl. auch kaiserl. königl. und erzherzoglichen Haupt- und Residenz-Stadt Wien. Wien, legutoljára az 1797.-i évfolyamban, 41. l.

H. Füessli: Allgemeines Künstlerlexikon, Bd. II. 3. Zürich, 1808. S. 548.

Carl von Lützow: Geschichte der kais. kön. Akademie der bildenden Künste. Wien, 1877. S. 59.

Franz Weller: Die Kaiserlichen Burgen und Schlösser in Bild und Wort. Wien, 1880. S. 358.

Pasteiner Gyula: Az építés Budapesten. Az osztrák-magyar monarchia irásban és képben. Magyarország III. Budapest, 1893. 102. l.

Tévesen Hillebrand Józsefnek nevezi.

Albert Ilg: Die Fischer von Erlach. I. Wien, 1895. S. 465 u. 708—9.

Tagányi Károly: A magyar udvari kancelláriai levéltár. Budapest, 1898. 20. l.

August Prokop: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. Bd. IV. Wien, 1904. Sp. 975—76, 1090, 1904.

Ortvay Tivadar: Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1905. 87., 137. és 163. l.

E. Tietze-Conrat: Die Restaurierung der hl. Dreifaltigkeitssäule in Wien in den Jahren 1775—76. — Kunstgeschichtliches Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission. Bd. II. Wien, 1908. Beiblatt Sp. 25. ff.

Hans Tietze: Stadtregulierungsfragen im alten Wien. — Kunstgesch. Jahrb. Bd. III. Wien, 1909. Beiblatt Sp. 152.

Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. Bd. XXIV. Wien, 1903. II. Teil. Regesten S. LXXII. Nr. 19387.

Österreichische Kunsttopographie, Bd. II. Wien, 1908. S. 109 f.

U. az: Bd. XIV. Wien, 1914. S. 321 f.

Hauszmann Alajos: A magyar királyi vár. Budapest, 1912. 20. s. köv. II.

Lehmann Ferenc: A budai királyi paloták a legrégibb időktől a mai napig. Budapest, évsz. nélk., 33. l.

Ludwig Eberle: Das Kriegskanzleihaus am Hof. Hg. v. der Direktion des k. u. k. Kriegsarchivs. Wien, 1913. S. 35.

Felix Mader: Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern. Bd. III. Unterfranken. XII. Stadt Würzburg. München, 1915. S. 414. Anm.

A Ház, IV. évf., Budapest, 1911. 104—108. l.

Közli a pesti német színház terveit.

Hans Tietze: Wien. Berühmte Kunststätten. Bd. 67. Leipzig, 1918. S. 221. f.

Anton Richard Franz: Wiener Baukünstler in Pressburg im Theresianischen Zeitalter. — Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes, Bd. XIII. Wien, 1919. Beiblatt Sp. 23 ff. 62.

A mester pozsonyi alkotásaival foglalkozik; eddig a leg-részletesebb s legfontosabb munka, több képpel.

Kádár Jolán: A pesti és budai német színház története 1812—1847. Budapest, 1923. 6. l.

Balogh Jolán: A hercegprímások építkezései Esztergomban. — Napkelet, II. évf. Budapest, 1924. 304. l.

FRANZ ANTON HILLEBRANDT
K. K. OBERHOFARCHITEKT
1719—1797.

(Abhandlungen des Kunsthistorischen Instituts der Pázmány-Universität
in Budapest V.)

Die vorliegende Arbeit stützt sich auf die bisherige Literatur, grösstenteils aber auf neue, bisher noch nicht veröffentlichte archivalische Forschungen. Sie kann und will nur als vorausgeschickter Umriss einer grösseren Monographie betrachtet werden. Die stilkritische Besprechung der Denkmäler, entwicklungsgeschichtliche Untersuchungen, sowie die Publikation des Abbildungsmaterials und der archivalischen Belege werden dieser, bereits in Arbeit stehenden Monographie vorbehalten.

Ein bedeutender Vertreter österreichischer Baukunst in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, dessen Persönlichkeit und umfangreiche Bautätigkeit bisher kaum gewürdigt wurde. In den zeitgenössischen Quellen wird er stets Franz de Paula Hillebrandt genannt, in den Archivalien zumeist Hillebrand geschrieben, in der Literatur oft mit J. L. Hildebrand verwechselt. Geboren in Wien, 2. April 1719, gest. ebenda 25. Januar 1797, Sohn des aus Schwandorf in der Oberpfalz nach Wien eingewanderten bürgerl. Zimmermeisters Wolfgang H. Schon „von seiner blühenden Jugend an“ hat er sich der Baukunst gewidmet. Am 3. Januar 1734 wurde er in die Wiener Akademie der bild. Künste aufgenommen, wo er seine erste systematische Ausbildung empfing, jedoch hatte auf seine spätere künstlerische Entwicklung die Kunst der zeitgenössischen Grossmeister der Kaiserstadt, besonders die des Johann Lukas v. Hildebrand einen weit grösseren Einfluss. In Ermangelung von Daten kann noch nicht bestimmt werden, wie und wann er mit dem grossen Hildebrand in näherer Verbindung gestanden — es wurde zwischen beiden sogar ein Familienverhältnis angenommen, aber ohne hinreichenden historischen Grund — Hildebrands Einfluss kann aber auch an seinen späteren monumentalsten Schöpfungen noch nachgewiesen werden.

Nach Beendigung seiner akademischen Studien, gegen Ende der 30-er Jahre, unternahm er eine längere Studienreise durch Deutschland und die Niederlande. Er hat „das gantze Röm. Reich, Hol- und Niderland durchreiset“ — schreibt er in seinem späteren Gesuch an die ungarische Hofkammer. 1739—40 stand er im Dienste des Herzogs v. Schönborn u. zw. als Bauzeichner neben Balthasar Neumann, dem genialen Schöpfer der Würzburger Residenz. Während seiner akademischen Lehrjahre erwarb er sich theoretische Kenntnisse, auf seiner Studienreise hat er vieles gesehen und erfahren, allein an der Seite B. Neumanns hatte er Gelegenheit gehabt sich der Baukunst, der Arbeit des Entwerfens und der Ausführung auch praktisch zu bemächtigen. Mit Neumann hat er auch anderswo gearbeitet; von seiner Kunst empfing er den zweiten, ja noch stärkeren und nicht minder bleibenden Einfluss auf seine künstlerische Entwicklung.

Nach seiner Heimkehr beginnt seine Tätigkeit wie die der

meisten zeitgenössischen „Architekten und Ingenieure“ (so fertigt er sich) mit Restaurierungsarbeiten und Mappierungen. 1741 meldet er sich freiwillig — „zu bezeugung seines wahrpatriotischen dienst-Eyffers“ — zur Restaurierung der Wiener Festungen. 1742 wird er schon bei den Befestigungsarbeiten von Ravensburg angestellt. 1745 hat er für den kaiserl. Architekten Jadot de Ville Issey die k. k. Burg aufgenommen, 1748 die Grundpläne der kaiserl. Herrschaft Holics verfertigt. Von dieser Zeit an beginnt auch seine Bautätigkeit für Private. Sein erstes selbständiges begläubigtes Werk, das Palais des Oberhofmeisters, Grafen v. Ulfeld, in Wien, kann in die erste Hälfte der 50-er Jahre gesetzt werden. Schon im Jahre 1757 führt er den Titel eines fürstl. Salmschen Hofarchitekten; seine Tätigkeit für diesen Bauherrn ist aber noch nicht näher bekannt. Den 4. August 1757 wurde er an Stelle des verstorbenen Johann Bapt. Martinelli zum k. ung. Kameralarchitekten ernannt, (Gesuch vom 30. Juli 1757.) anfangs ohne jährliches Gehalt, nur mit Liefergeldern; das endgültige Ernennungsdekret wurde ihm am 29. Oktober 1762 zugestellt. Diese Stellung hat er bis zu seinem Tode behalten, zuletzt mit jährl. 1600 fl.

Damit beginnt Hillebrandts umfangreiche Bautätigkeit in Ungarn. Als ung. Kameralarchitekt wird er der oberste Leiter beinahe aller staatlichen Bauführungen, macht zu diesen Pläne oder überprüft sie wenigstens, nimmt Anteil an den Schloss- und Burgbauten in Pressburg und Ofen, geht oft auf offizielle Besichtigungsreisen, über die er ausführliche Berichte verfasst, und neben seiner amtlichen Tätigkeit arbeitet er auch für Private. In den 60—70-er Jahren ist Pressburg (*Pozsony*) der Schauplatz einer regen Bautätigkeit. Von den Palästen, die zu dieser Zeit hier erbaut wurden, hat die Forschung mit mehr oder weniger Wahrscheinlichkeit, jedoch ohne hinreichende, quellenmässig-historische Begründung, das Palais Grassalkovich (1760), Apponyi (1761, jetzt Teil des Rathauses) und Nyári (ehemals Spech, 1765) ihm zugeschrieben und auf Grund gewisser Stilähnlichkeiten auch die Palais Esterházy (1762), Szécsén-Lamberg (ehemals Balassa, 1754—1762) und Wachtler (1775, im J. 1908 abgerissen), sowie ein stattliches Gebäude in der Szilágyi-Dezső-Gasse (Nr. 33). Die Zuweisung der Palais Nyári und Szécsén-Lamberg wird durch die auffallende Stilverwandtschaft mit einem, im J. 1761 verfassten, begläubigten Plane (zu einem Gartenhaus im Kameralweingarten in Tállya) stark unterstützt. (Tafel 1.) Möglicherweise hat seine Dienste auch die Stadt bei Erbauung der Wasserkaserne (1759—1763) in Anspruch genommen, sowie auch Fürstprimas Franz von

Barkóczy (1761—1765) beim Umbau der Primatialsommerresidenz, des späteren Garnisonsspitals. In den Diensten des Primas hat er auch nachweisbar gearbeitet: 1762 hat er für den Umbau der Graner (*Esztergom*) Burg zur Primatialresidenz die Pläne entworfen, wovon aber infolge des Todes Barkóczy-s kaum etwas zur Ausführung gekommen. 1770 leitet er den Umbau der Tyrnauer (*Nagyszombat*) Universität; nach seinen Plänen wird der neue Flügel der medizinischen Fakultät errichtet.

Gleichzeitig wird er auch bei Hofbauten beschäftigt. Der Umbau des Pressburger Schlosses fällt in die Jahre 1760—65, in die zweite Hälfte der 60-er Jahre dagegen der Ausbau des Theresianischen Flügels. Hillebrandts Name taucht öfters bei diesen Arbeiten mit dem des ausführenden Kameralbaumeisters Franz Karl Römisch auf, es kann jedoch nicht mit voller Klarheit bestimmt werden, ob die Entwürfe von ihm selber oder von dem damaligen Oberhofarchitekten von Pacassi stammen. Hillebrandts Anteil an den Bauführungen der Ofener (*Buda*) Burg kann von der heutigen Forschung bis 1765 zurückverfolgt werden. Der Grundstein wurde zwar am 13. Mai 1749 gelegt, jedoch nahm die Bautätigkeit erst in den 60-er Jahren einen grösseren Aufschwung. Der führende Meister ist zu dieser Zeit schon Hillebrandt. 1767 will er den Bau in einem Jahre vollenden, wenn ihm das Ärar monatlich 3000 Gulden zur Verfügung stellt; 1767—68 baut er die Sigismund-Schlosskapelle aus und verfertigt auf Befehl des Herzog Albrecht die Pläne zu der königl. Schlossgarten-Anlage. Aus dem Jahre 1770 stammen die eigenhändig signierten Grundpläne der Ofner Burg (Tafel 4—5) — höchstwahrscheinlich nur nachträgliche Aufnahmen —; 1771 macht er Pläne zur Probstei, 1777—78 wird nach seinen Entwürfen und unter seiner Leitung die — beim letzten Ybl-Hauszmanschen Umbau abgerissene — Kapelle für die heilige Hand Stefans erbaut. Und als 1777 die Universität von Tyrnau nach Ofen, u. zw. in die kgl. Burg verlegt wird, fallen gewisse Adaptierungsarbeiten und der Ausbau des mathematischen Turmes wieder Hillebrandt zu. So kann mit grösster Wahrscheinlichkeit angenommen werden, obwohl die Frage der Originalpläne und die angebliche Rolle J. B. Fischers von Erlach, sowie die des J. Lukas Hildebrand seitens der Forschung bisher noch nicht klargestellt wurde, dass das Königsschloss Marie Theresiens, so wie es bis zur Mitte des XIX. Jh. gestanden, im ganzen Hillebrandt zuzuschreiben ist.

In dieselben zwei Jahrzehnte fallen noch weitere monumentale Bauführungen Hillebrandts in Ungarn: der jahrzehnte-

lang währende Ausbau der Grosswardeiner (*Nagyvárad*) Kathedrale und der bischöflichen Residenz. Der Bau der Kathedrale wurde 1751 nach den Plänen des italienischen Meisters, *Giov. Batt. Ricca* begonnen, jedoch fiel die oberste Leitung der Arbeit schon 1761 Hillebrandt zu. In einer Note vom Jahre 1769 fällt er ein strenges Urteil über die Originalpläne; soweit es die Baumöglichkeiten erlauben, modifiziert er diese und vereinfacht im neuen, von der Masslosigkeit des Italieners abweichenden Geschmack die bewegte Plastik der Fassade. Nach seinen neuen Entwürfen wird deren Ausbau fortgesetzt. Gleichzeitig hat er einen neuen Fassadenentwurf für die bischöfliche Residenz vorgelegt. Sie ist ein zweistöckiges Palais mit 25 Fensterachsen, Mittel- und Eckrisaliten. Die sanft vortretende, reich ausgebildete Mittelrisalite wird durch einen Tympanon abgeschlossen und mit Mansard-Dach eingewölbt; die beiden Flügel der Fassade — im Erdgeschoss mit Rustica-artigen Wandstreifen — sind durch eine Kolossalordnung von einfachen Lisenen, die Risalite dagegen durch zierliche ionische Lisenen gegliedert. Die Fensterbekrönungen erinnern noch stärker, als die des Pressburger Garnisonsspitals, an die Würzburger Residenz. Alle jene Elemente sind typische Zeugnisse Hillebrandtscher Kunst. Ebenfalls aus dem Jahre 1769 stammen die von Hillebrandt verfassten und signierten Pläne des Seminars, sowie die als Tafel 2—3 abgebildeten Grundpläne der bischöflichen Residenz. Der vollständige Ausbau dieses grossartigen Gebäudenkomplexes währt bis 1779.

Zu dieser Zeit steht Hillebrandt schon im Hofdienste. Mit einem Dekret vom 31. Oktober 1772 wurde er als Nachfolger Pacassis zum k. k. Oberhofarchitekten ernannt, 11. März 1773 zum Kunstklassenrat der Akademie und kurz darauf zum k. k. wirkl. Rat. Seine führende Stelle bei der ung. Hofkammer behielt er auch weiters, u. zw. als „Dirigierender Hungarischer Architect und Ingenieur“. An die Spitze des Kameralbauamtes werden nun Vice-Architekten ernannt, 1776—1782 Lorenz Lander, dann Josef Tallherr; sie haben aber die Pläne und Überschlüsse jedes grösseren Bauunternehmens zur Überprüfung ihm vorzulegen. So wurde 1775—1777 die Stadtregulierung von Pressburg unter seiner Leitung durchgeführt. 1773 erbaut er das einzige, auch quellenmässig beglaubigte Denkmal seiner Pressburger Tätigkeit, den im Jahre 1908 abgerissenen Schüttkasten. 1774 macht er auf Befehl der Königin Entwürfe zum Hochaltar der Stuhlweissenburger (*Székesfehérvár*) Kathedrale. Es wird sein Anteil auch bei Erbauung der ganzen Kirche vermutet; jedenfalls stammen auch die Entwürfe des im Jahre

1776 errichteten und 1870 abgerissenen Pressburger Krönungshügels von ihm.

1776 treten Hohenberg und Canevale in den Hofbaudienst. Bei dieser Gelegenheit wurde Hillebrandts Wirkungskreis in Wien auch örtlich geregelt, so dass er nur die Gebäude der inneren Stadt zu besorgen hatte. Er nimmt Anteil an den Restaurierungsarbeiten der Hofburg; sein Name taucht aber auch bei anderweitigen Arbeiten auf. So wurde in den Jahren 1775—76 die Restaurierung der Dreifaltigkeitssäule unter seiner obersten Leitung durchgeführt; 1781 sind die von J. Meisl und A. Hild verfertigten Regulierungspläne des Stefansplatzes zur Überprüfung und Entscheidung ihm vorgelegt worden. Einer seiner wichtigsten Wiener Bauten ist der Umbau des Jesuitenprofessshauses am Hof zum Kriegsratsgebäude (später Kriegsministerium, 1909. abgetragen). Vielleicht fällt in diese Zeit auch der Ausbau — zwar nach fremden Plänen — von Klosterbruck in Mähren. 1781 macht er Entwürfe zu den Glashäusern der kaiserl. Burg. Der Plan zeigt schon schlichte, klassizistische Formen, kam aber nicht zur Ausführung; ebenso wenig jene zwei Pläne, die er noch 1778—79 für das Palais des Domprobstes Baron von Schwarzer zu Neutra (*Nyitra*) entworfen hat (Tafel 6—7).

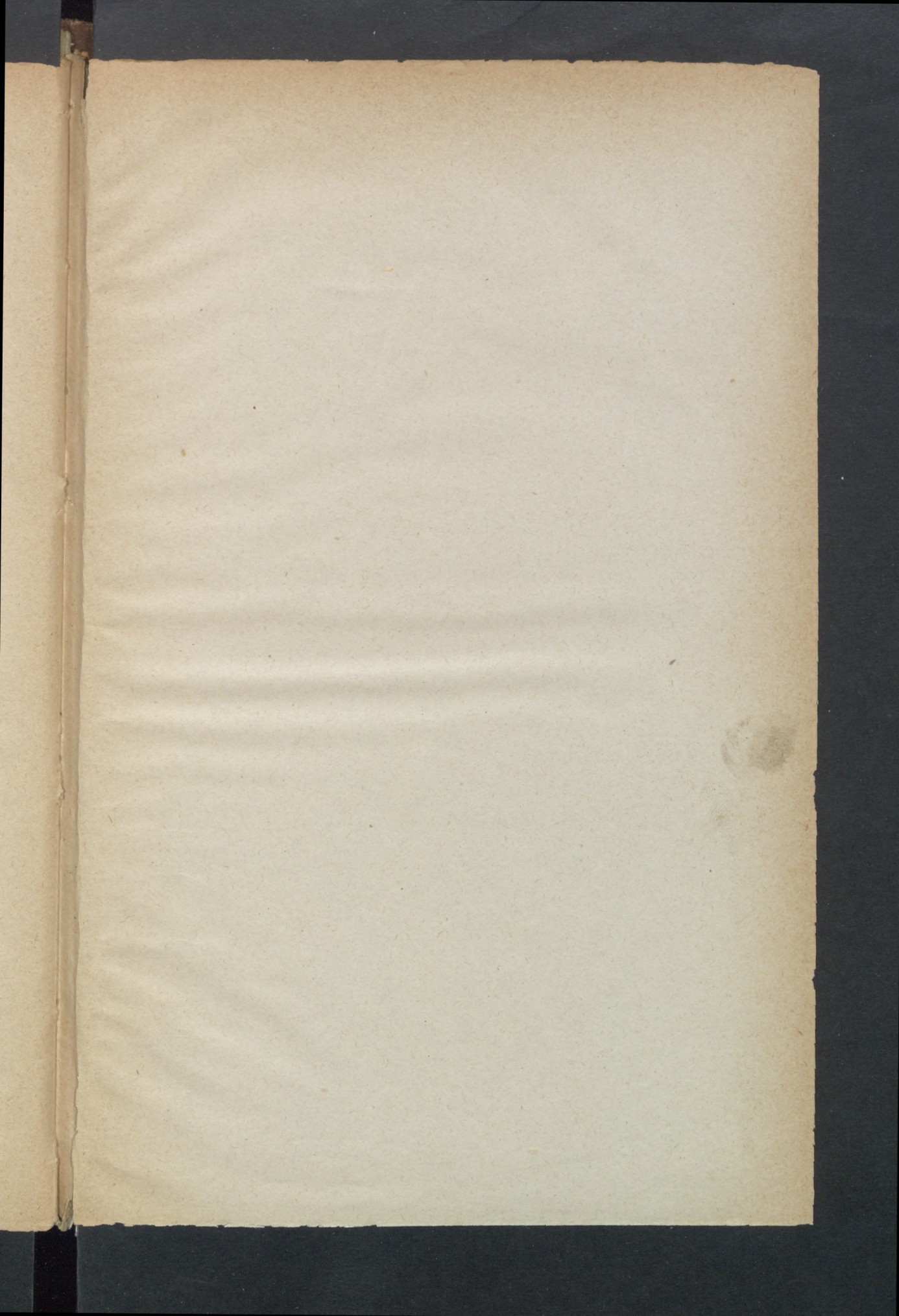
Den 14. Juli 1783 wurde Hillebrandt zum Assessor der neu errichteten k. k. Ober-Hofbau-Direktion ernannt und als solcher wurde er der oberste Leiter aller Hof- und Staatsbauführungen der Gesamtmonarchie. Noch im selben Jahr beschäftigt ihn der Umbau der ungarisch-siebenbürgischen Hofkanzlei in Wien; ausserhalb der Kaiserstadt hatte er 1783 bei der Umgestaltung des Augustinerklosters in Brünn in ein Kanzleigebäude die nötigen Adaptierungen vorzunehmen. Als 1784 die ungarischen Dikasterien von Pressburg nach Ofen, die Universität dagegen von Ofen nach Pest verlegt wurden, fiel die Ausführung sämtlicher Adaptierungsarbeiten Hillebrandt zu. Die Umgestaltung des Pauliner- und Klarissinnen-Klosters zu Pest für den Zweck des Generalseminars, die Adaptierung der seitdem abgerissenen Gebäude der Kuria, des Causarum-Regalium-Direktorats und des Franziskaner-Klosters für Universitätszwecke, sowie der Umbau des Klarissinnen-Klosters zu Ofen zur Septemviral-Tafel und die Errichtung des Landhauses auf dessen Hofseite (heute: Országház-Gasse Nr. 28, das gewesene k. ung. Reichsarchiv) sind alle nach den Plänen Hillebrandts und unter seiner Direktion durchgeführt worden. Ähnliche Bauführungen rufen ihn noch 1789 wiederholt nach Pest und Ofen. Von da an, über die Bautätigkeit seiner letzten Jahre, ist heute — mit Ausnahme der signierten, jedoch irr-

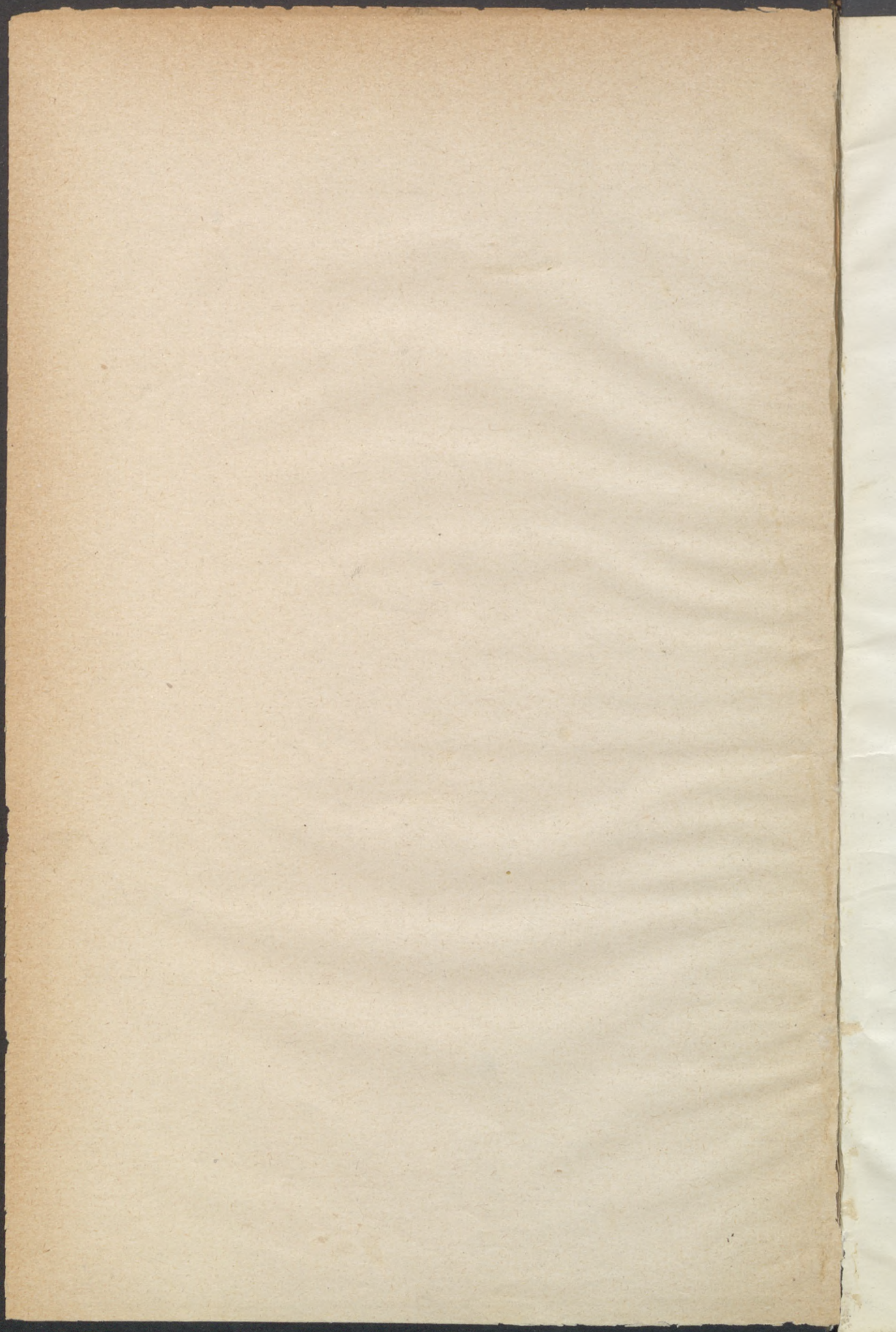
tümlich unter dem Namen Johann Hild-s (1806) publizierten, nicht ausgeführten Pläne des deutschen Theaters und der Redoute zu Pest, die er höchstwahrscheinlich 1792 entworfen hatte (Tafel 8) — noch nichts Näheres bekannt.

Hillebrandts Kunst ist die reinste Vertreterin des österreichischen Louis XVI., des Theresianischen und Josefinischen Stiles und somit bildet er den notwendigen Stilübergang von J. Lukas Hildebrand zu Hohenberg. Seine künstlerische Entwicklung nährt sich aus drei Hauptquellen. Der Einfluss J. Lukas Hildebrands zeigt sich an der Ofner Burg am stärksten, ist aber auch am naturalistischen Rankenwerk des Stiegenhauses im Palais Nyári (verg. Schloss Mirabell) unverkennbar. Jedoch am meisten hat seine Kunst dem grossen Balthasar Neumann zu danken. Im Aufbau des Pressburger Garnisonsspitals, sowie der bischöflichen Residenz zu Grosswardein, in der reicheren Ausbildung der mit Mansard-Dach eingewölbten Mittelrisalite, in der Ornamentik, besonders in den Fensterbekrönungen kehren stets — zwar stark vereinfacht — Würzburger Motive wieder. Diese Vereinfachung der Formen geht auf den Einfluss der dritten Komponente, auf den französischen Louis XVI. zurück. Typische Beispiele des Stiles sind der ehemalige Schüttkasten und das Landhausgebäude zu Ofen. In den 80-er Jahren gelangt sein Stil zu schlichten klassizistischen Formen.

Wohl ist Hillebrandt keiner der grössten Meister des XVIII. Jahrhunderts. Seine Schöpfungen lassen gerade den hinreissenden Schwung des Genius und den Reichtum der schöpferischen Phantasie vermissen; in seiner Persönlichkeit sowie in seinen erhaltenen Entwürfen ist er mehr ingenieurhaft-pedant als künstlerisch-genial. Immerhin bleibt er aber wegen seiner umfangreichen Bautätigkeit und führenden Rolle ein bedeutender und sicherlich nicht geschmackloser Vertreter jener, zum Klassizismus überleitenden Stilepoche österreichischer Kunst.

J. Hillebrandt

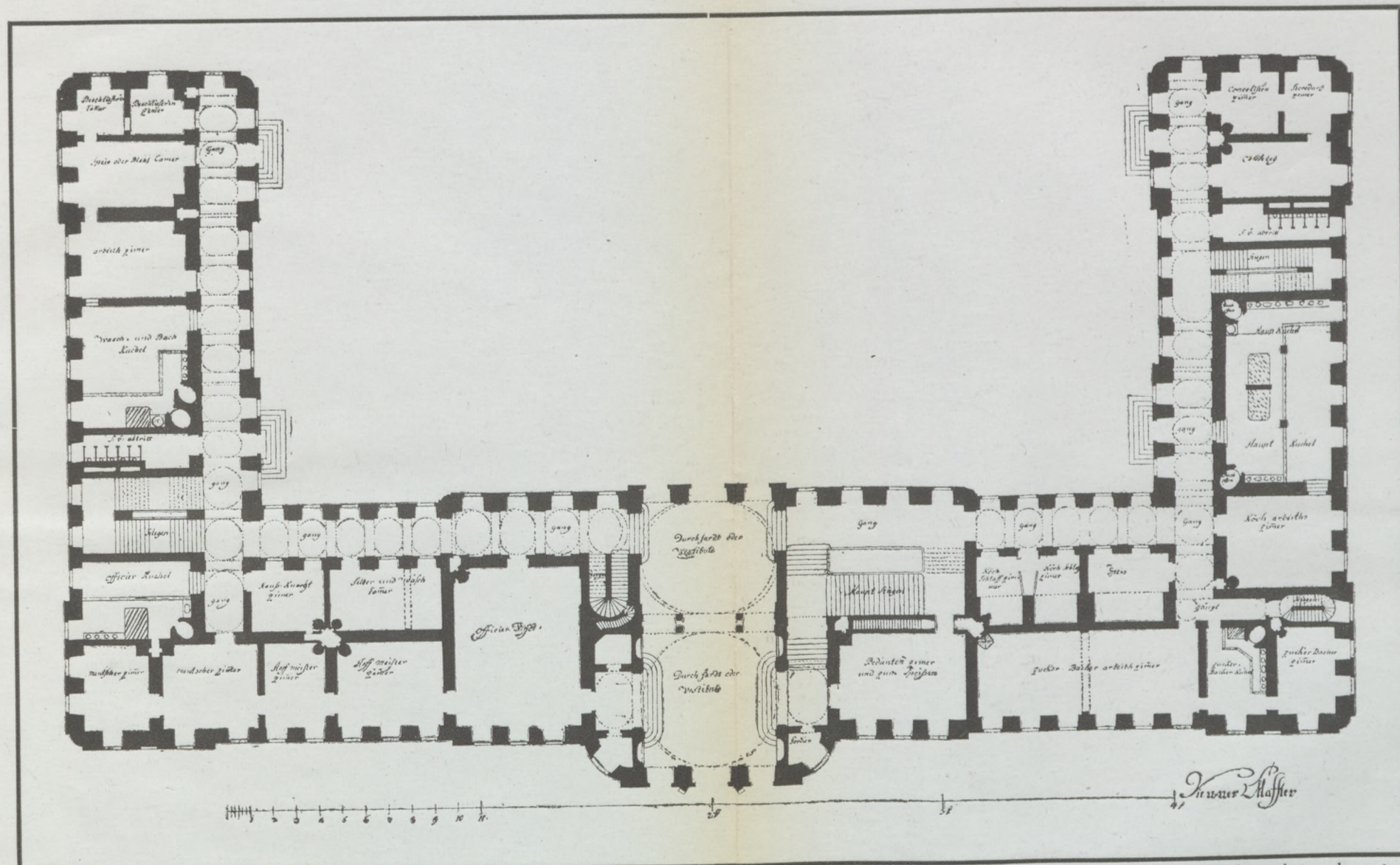

Fassade des Gartenhauses zu Tállya.
Hédervár, Archiv Grassalkovich.

F. A. Hillebrandt
1761.

A tályai kertilak és présház homlokzata.
Hédervár, Grassalkovich-levéltár.

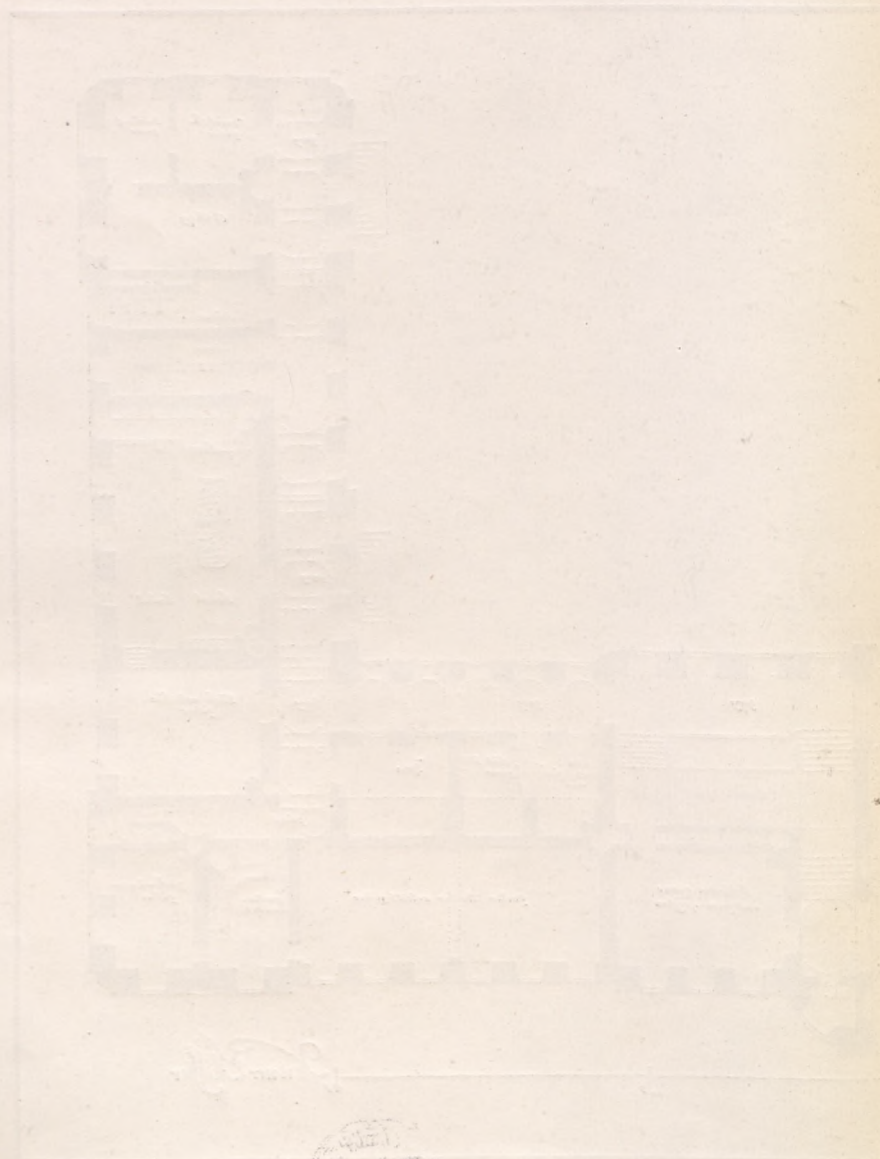
Grundriss der bischöfl. Residenz zu Grosswardein.
Erdgeschoss.

K. ung. Reichsarchiv.

F. A. Hillebrandt
1769.

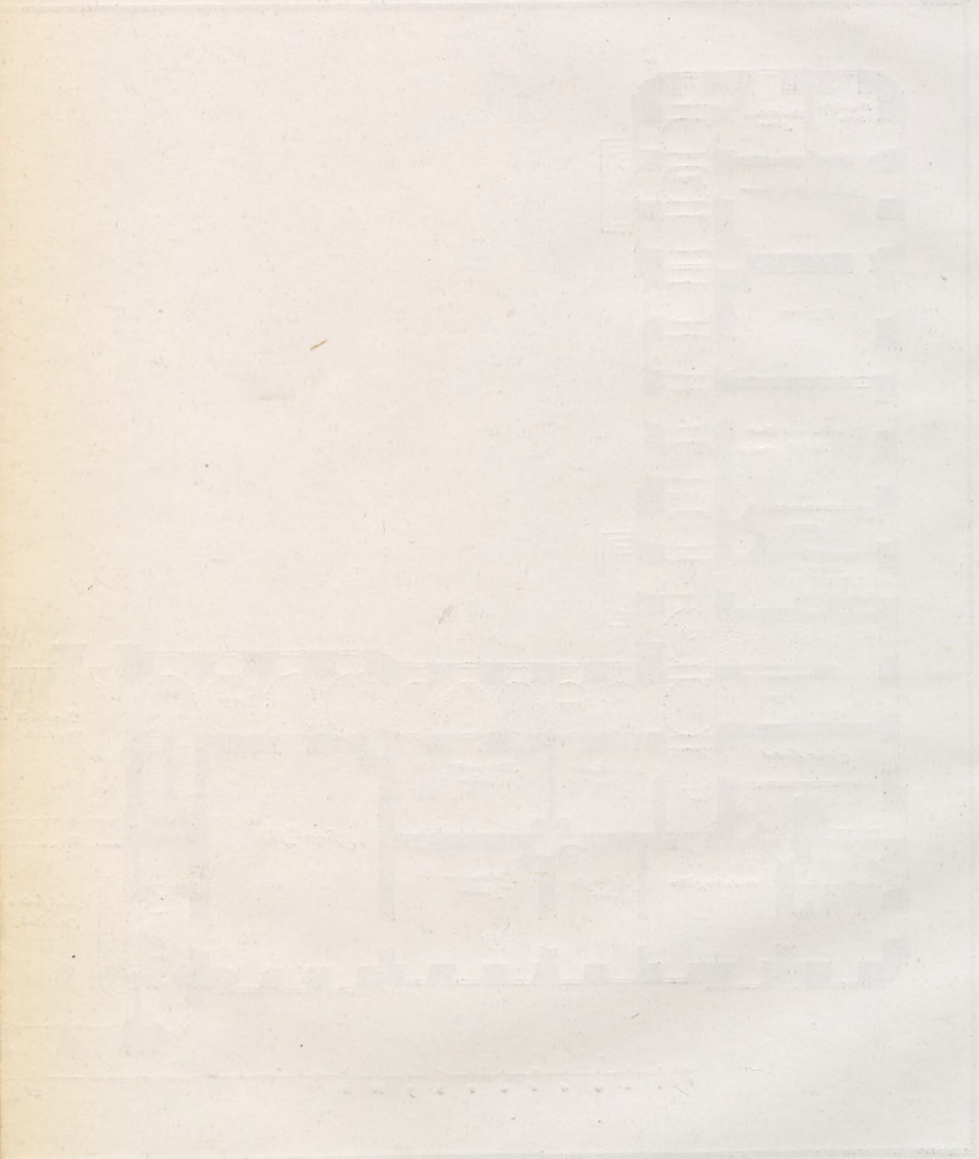
A nagyvárad püspöki palota alaprajza.
Földszint.

Országos Levéltár.

Országos Könyvtár

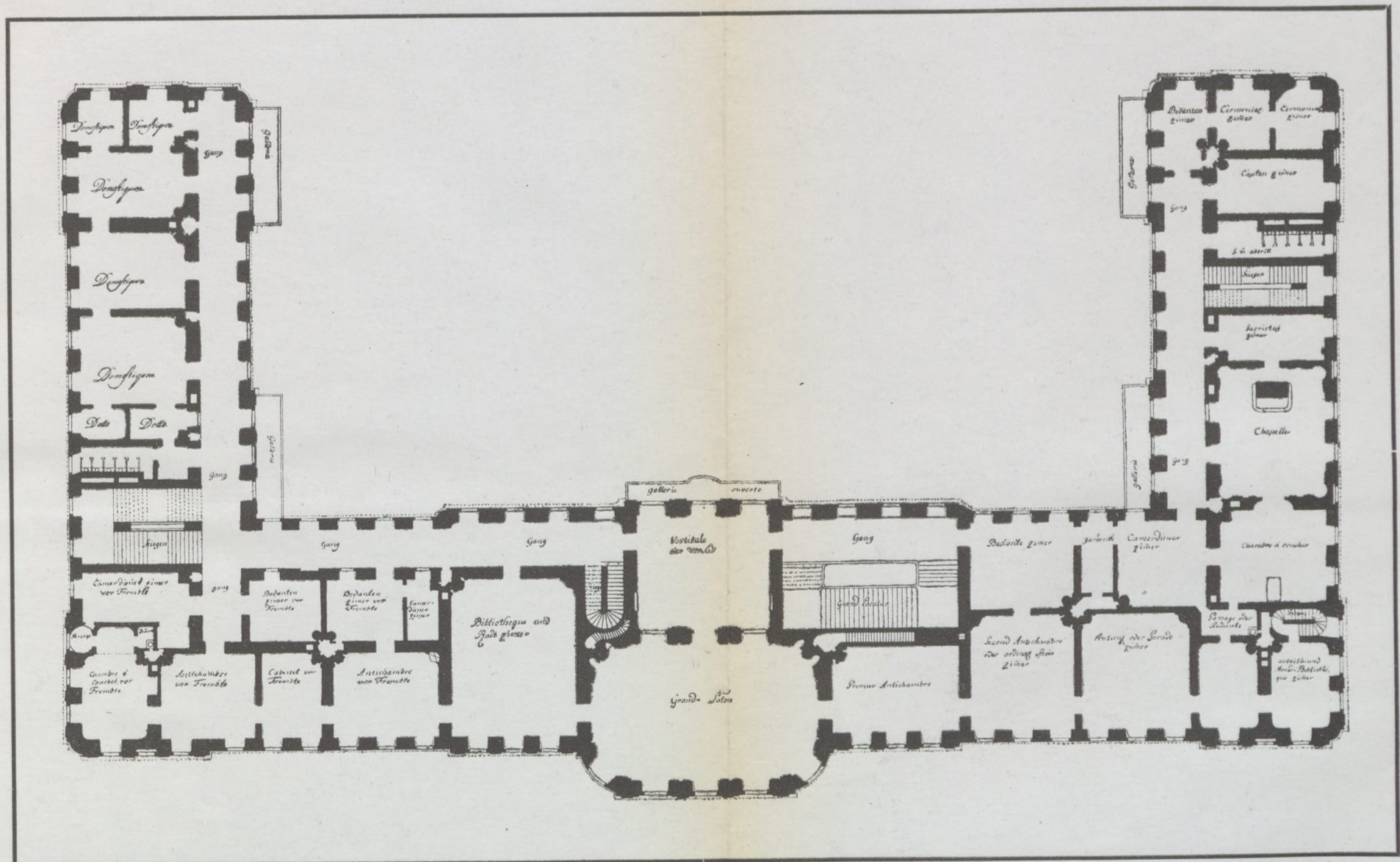
1874

Országos Könyvtár

1874

Grundriss der bischöfl. Residenz zu Grosswardein.
I. Stock.

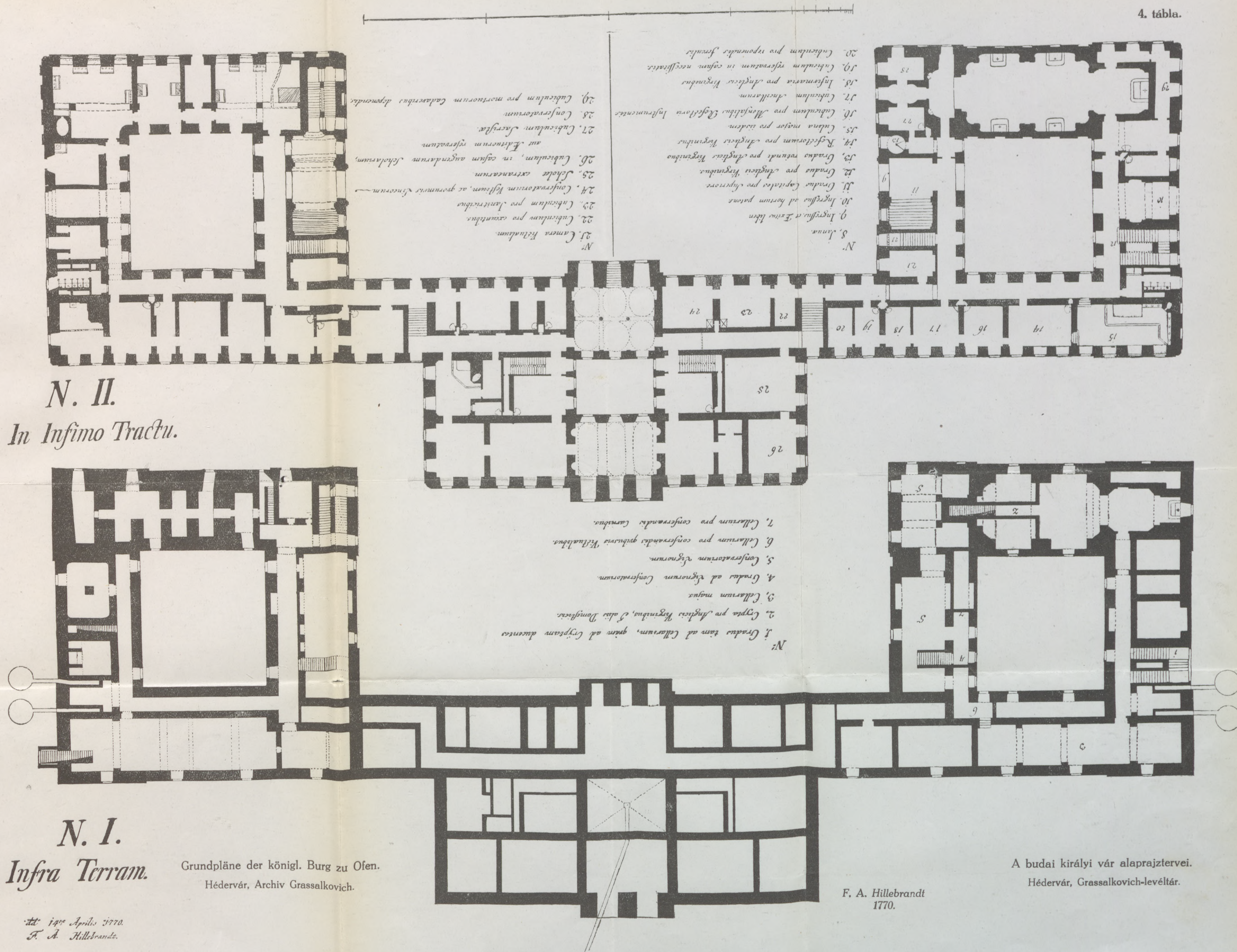
K. ung. Reichsarchiv.

F. A. Hillebrandt
1769.

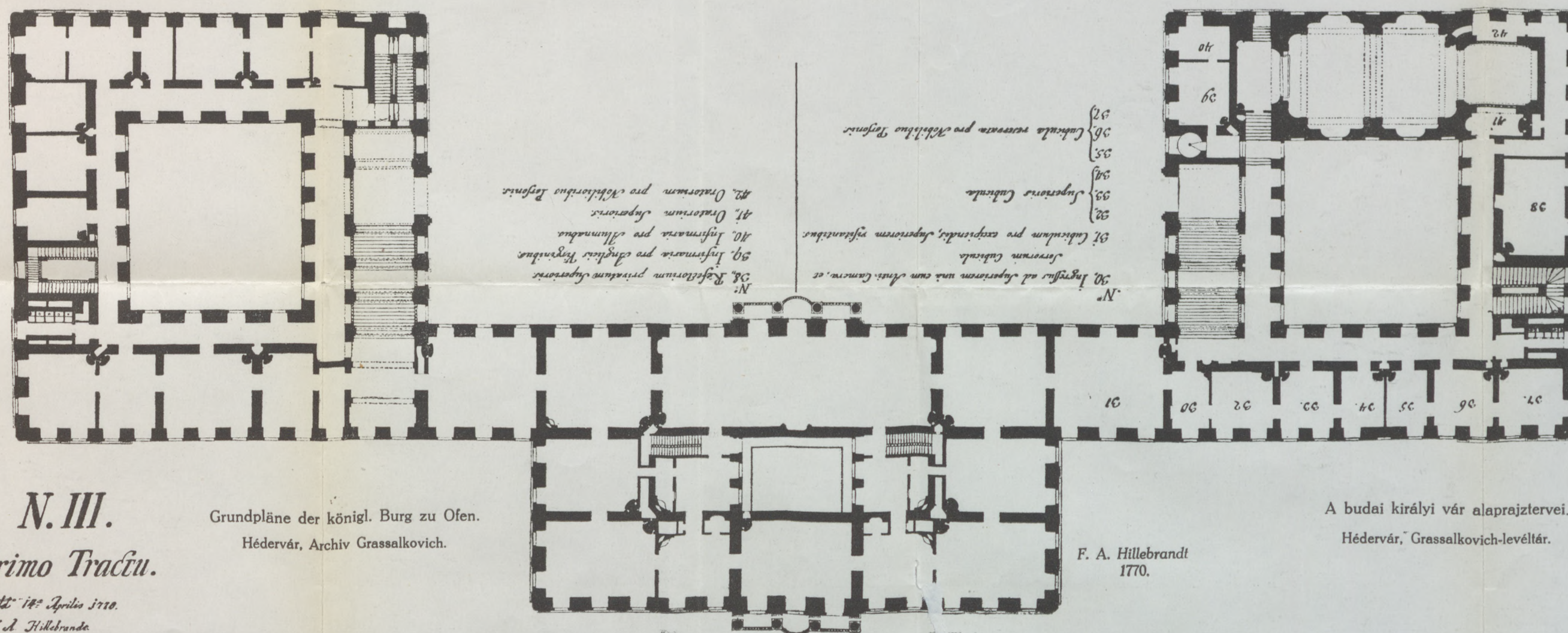
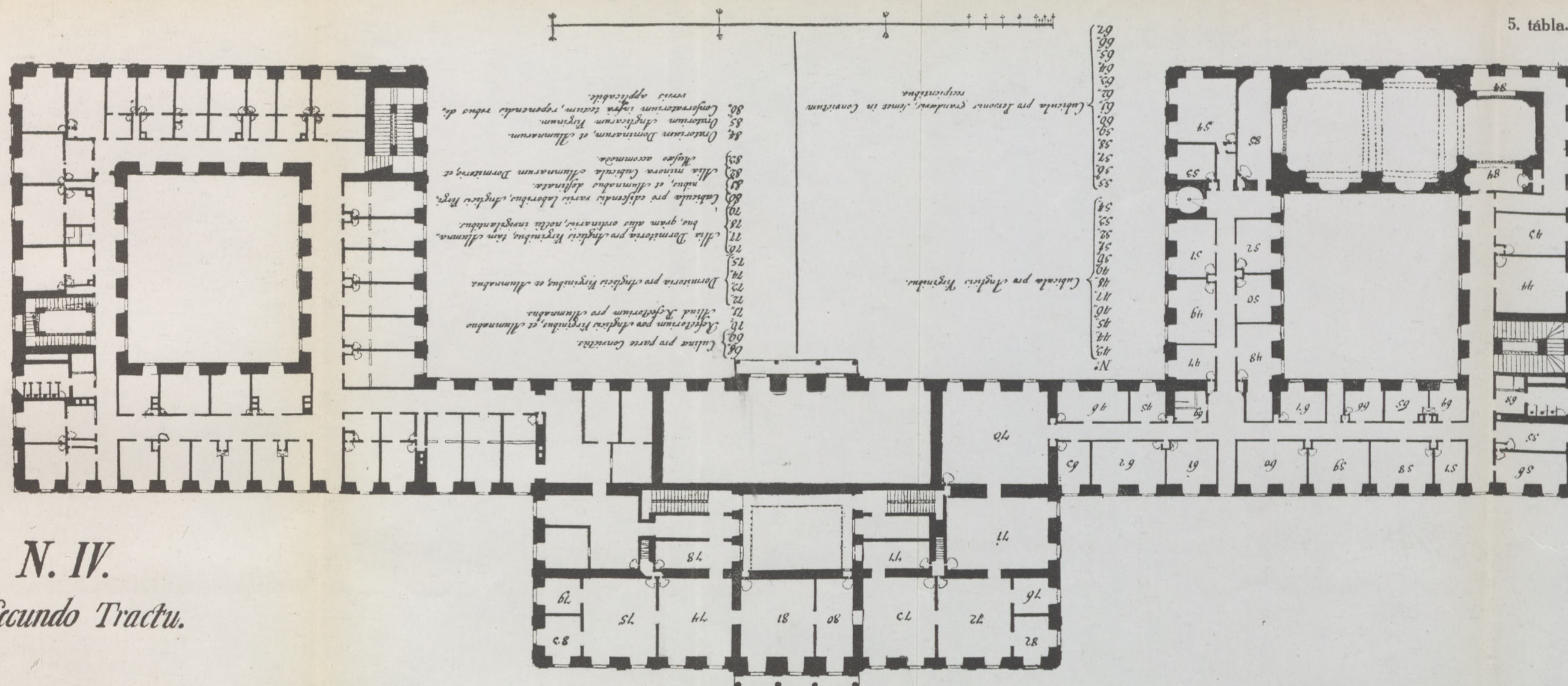
A nagyváradai püspöki palota alaprajza.
I. emelet.

Országos Levéltár.

F. A. Hillebrandt
1770.A budai királyi vár alaprajztervei.
Hédervár, Grassalkovich-levéltár.

Grundpläne der königl. Burg zu Ofen.
Hédervár, Archiv Grassalkovich.

F. A. Hillebrandt
1770.

A budai királyi vár alaprajztervei.
Hédervár, Grassalkovich-levéltár.

*Act. 18. Aprilis 1770.
F. A. Hillebrandt.*

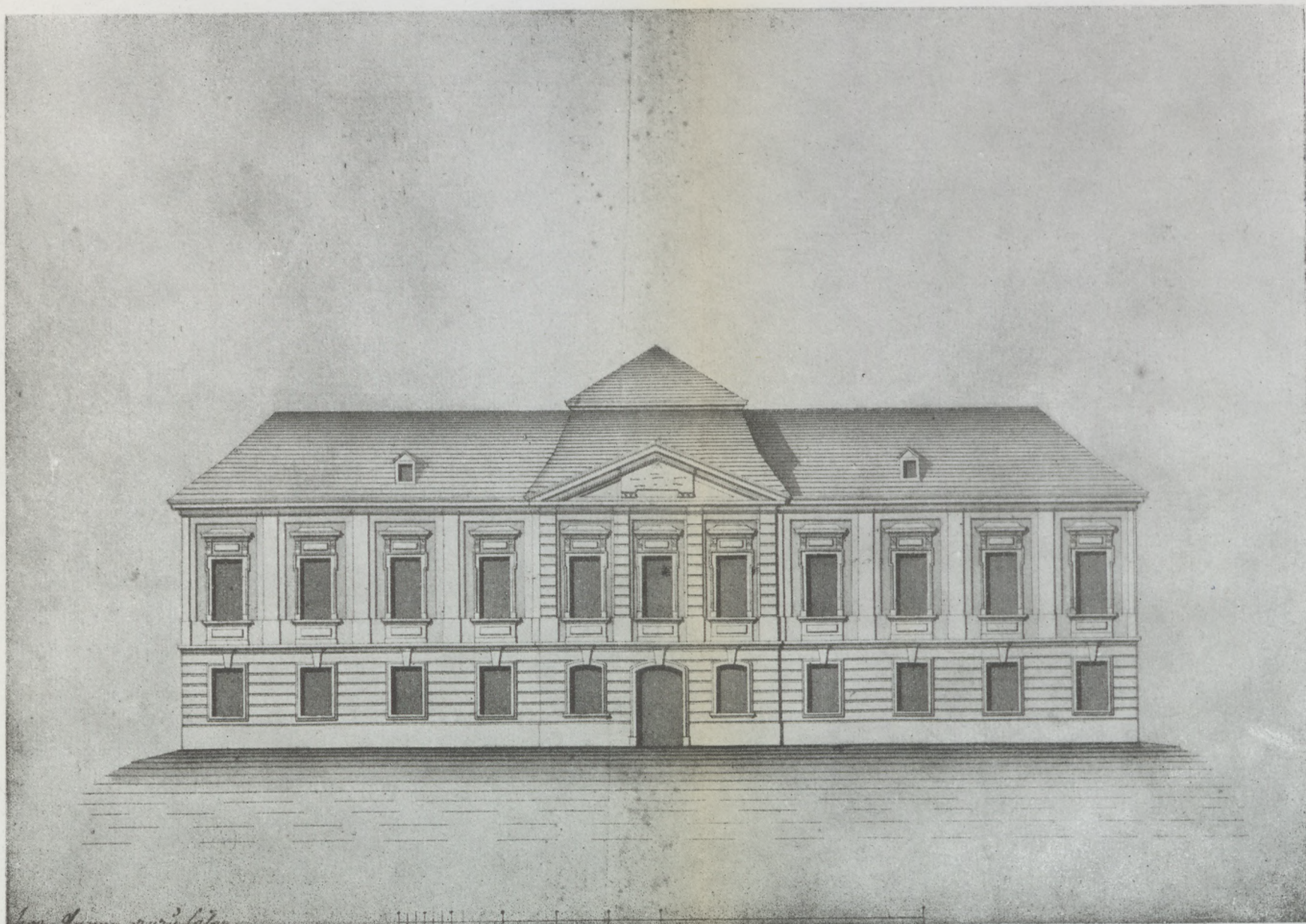

Fassadenentwurf für das Probsten-Palais zu Neutra. I.
K. ung. Reichsarchiv.

F. A. Hillebrandt
1778.

A nyitrai nagypréposti palota homlokzatterve. I.
Országos Levéltár.

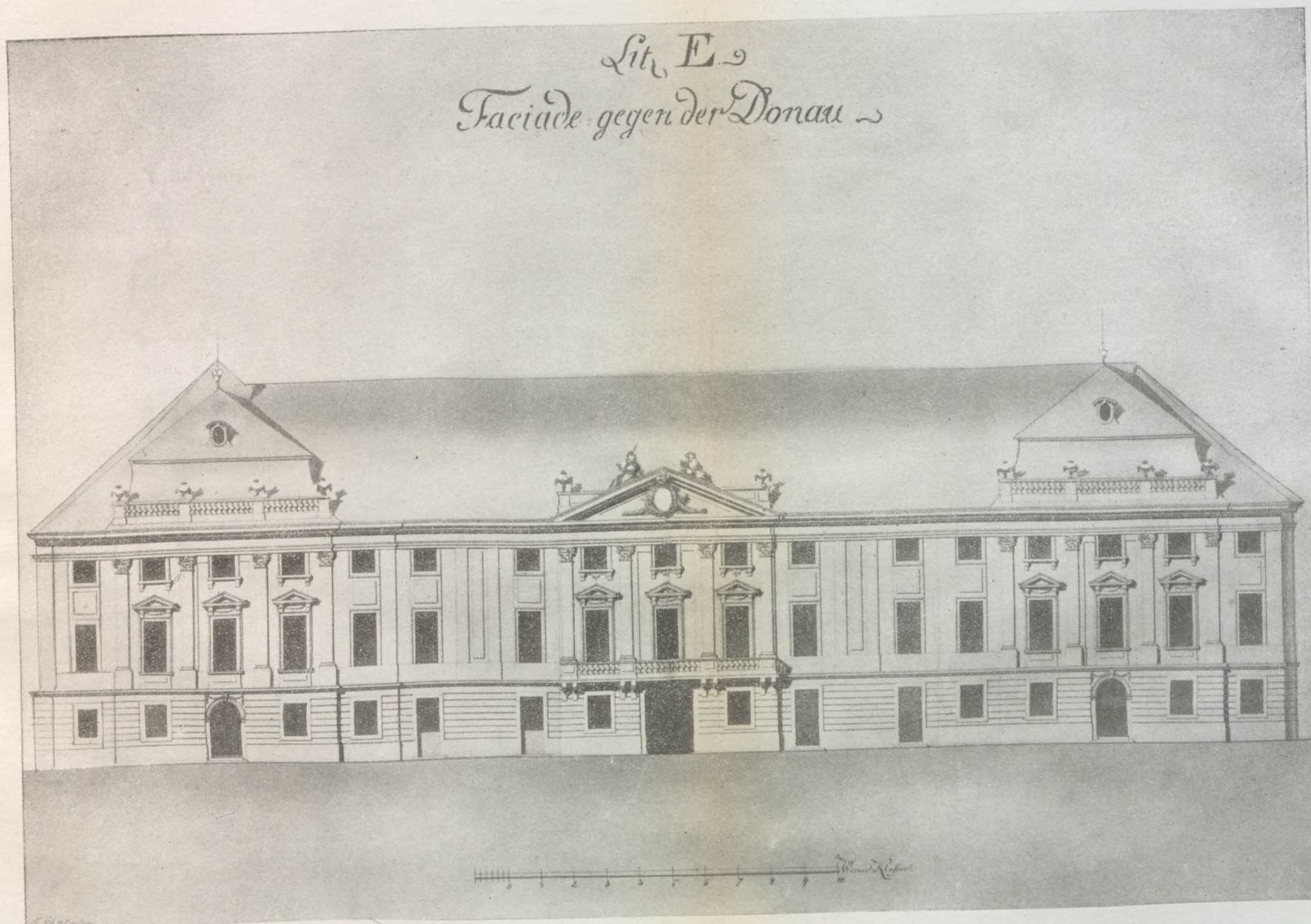

Fassadenentwurf für das Probst-Palais zu Neutra. II.
K. ung. Reichsarchiv.

F. A. Hillebrandt
1779.

A nyitrai nagypréposti palota homlokzatterve. II.
Országos Levéltár.

Fassadenentwurf für das deutsche Theater zu Pest.
Budapest, Städtisches Archiv.

F. A. Hillebrandt
1792.

A pesti német színház homlokzatterve.
Budapest Székesfőváros Levéltára.

1881

1881

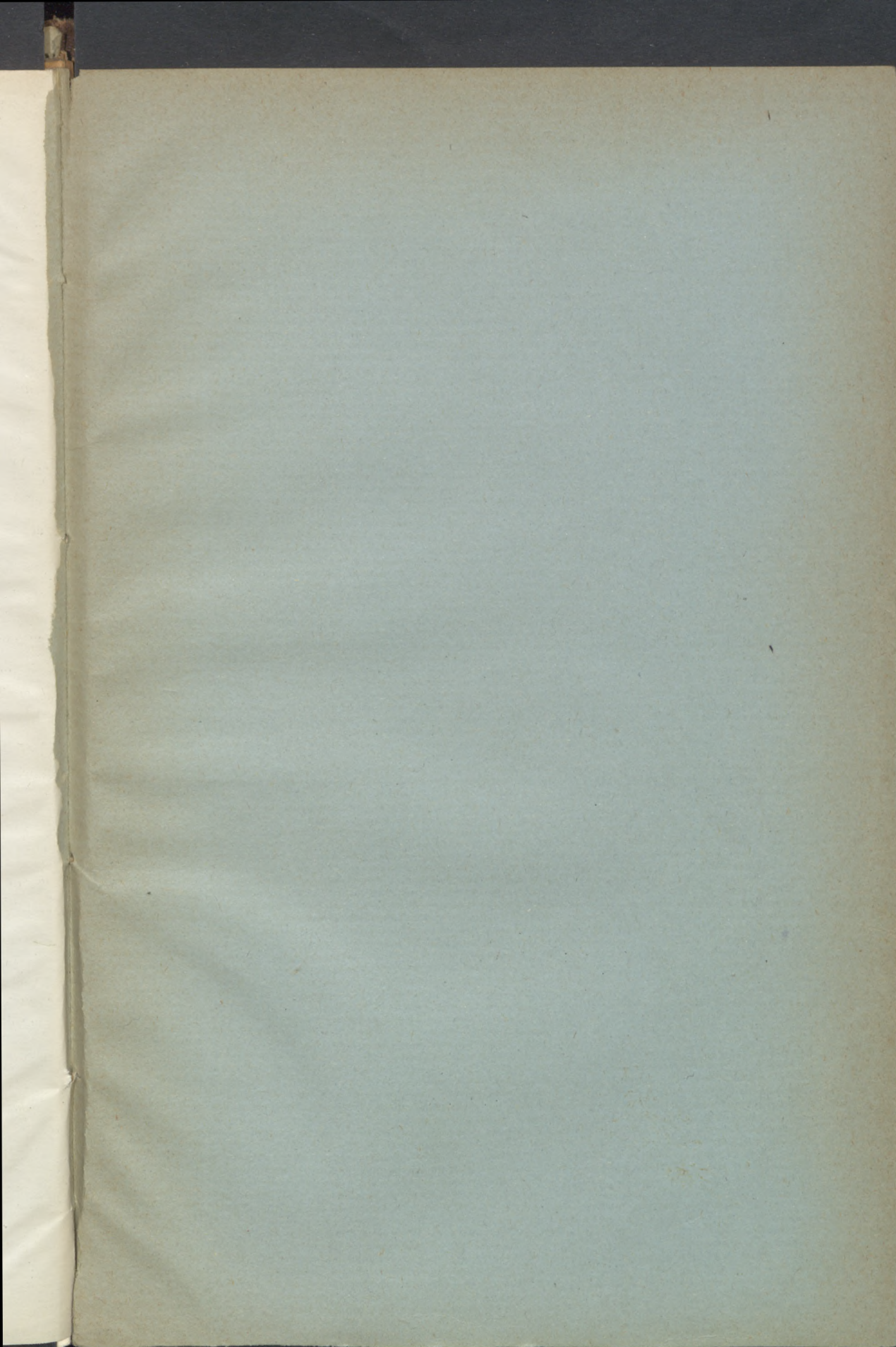
1881

Forrás: Magyar Könyvtár

E. A. Hildner
1702

nt

